

Sekülerlik Ölçeği*

Volkan ERTİT**

ÖZ

Müslüman çoğunluğa sahip toplumların günlük yaşamlarını doğaüstünü daha az merkeze alarak (sekülerleşerek) deneyimlediklerine dair akademik çalışmaların sayısı 21. yüzyılın ilk çeyreğinde önemli bir hacim kazandı. Bu makalenin amacı da halkının çoğunluğu Müslüman olan toplumlardaki sekülerlik/sekülerleşme düzeylerini ölçmek için kullanılabilir, psikometrik açıdan güçlü bir ölçek geliştirmektir. Ölçek geliştirme sürecinde pilot çalışma, açımlayıcı faktör analizi, doğrulayıcı faktör analizi, ölçme değişmezliği, yakınsak geçerlilik, test-tekrar test, ayırt edici geçerlilik ve bilinen grup geçerlilikleri için farklı örneklemelerden altı kere veri toplanmıştır. Açımlayıcı faktör analizi (AFA) için 65 maddeden oluşan bir envanter 1.573 üniversite öğrencisine uygulanmış ve “Günlük Yaşam” faktörü için 0,975, İnanç ve İbadet faktörü için 0,952 iç tutarlılık güvenirliğine sahip iki faktörlü bir yapı elde edilmiştir. AFA’nın ardından farklı yaş ve meslek gruplarından 4.391 kişiyle doğrulayıcı faktör analizi (DFA) gerçekleştirilmiş ve 25 maddelik güçlü olarak değerlendirilebilecek bir yapı ortaya çıkmıştır. Ölçme değişmezliği de incelenen ölçeğin farklı popülasyonlar için kullanılabilirliği saptanmıştır. Buna ek olarak, ölçek yakınsak geçerliliğe, yüksek test-tekrar test sonucuna ve ayırt edici geçerliliğe sahiptir. 25 maddelik sekülerlik ölçeği, yalnızca “İbadet ve İnanç” değil aynı zamanda “Günlük Yaşam” faaliyetlerine de dayanan bir kuramsal yaklaşıma ve güçlü psikometrik özelliklere sahiptir. Ölçek, Müslümanların çoğunlukta olduğu toplumlarda sekülerliğin nasıl tezahür ettiğini incelemek ve ayrıca bireylerin çeşitli bağlamlarda nasıl davrandıklarını betimlemek, öngörmek ve açıklamak açısından kullanılabilir. Ölçek ayrıca, Hristiyan-merkezli sekülerlik tartışmalarında kullanılan yöntemlerin Müslüman çoğunluğa sahip toplumlarda kullanılmaması noktasında da işlev görebilir.

Anahtar Kelimeler: Sekülerlik, Sekülerleşme, Ölçek Geliştirme, Ölçüm, İslam, Müslümanlar.

Başvuru / Kabul: 04 Şubat 2026 / 26 Mart 2026

Atf: Ertit, V. (2026). Sekülerlik Ölçeği, *HABİTUS Toplumbilim Dergisi*, (7), 1-52.

Secularity Scale

ABSTRACT

The number of academic studies suggesting that societies with a Muslim majority experience their daily lives by placing less emphasis on the supernatural (i.e., by secularizing) has increased significantly in the first quarter of the 21st century. The aim of this article is to develop a psychometrically robust scale that can be used to measure the levels of secularity/secularization in Muslim-majority societies. During the scale development process, data were collected six times from different samples to conduct a pilot study, exploratory factor analysis (EFA), confirmatory factor analysis (CFA), measurement invariance, convergent validity, test-retest reliability, discriminant validity, and known-groups validity. For the EFA, a 65-item inventory was administered to 1,573 university students, yielding a two-factor structure with internal consistency reliabilities of 0.975 for the “Daily Life” factor and 0.952 for the “Faith and Prayer” factor. Following the EFA, a CFA was conducted with 4,391

*Bu çalışmanın verileri, Aksaray Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulu’nun 22.01.2021 tarihli toplantısında alınan “2021/01-120” sayılı karar izniyle elde edilmiştir. / The data for this study were obtained with the permission of the Aksaray University Human Research Ethics Committee, decision number “2021/01-120”, taken at its meeting on January 22, 2021.

**Doç. Dr., Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Adana/Türkiye. E-mail: volkanertit@gmail.com, ORCID Numarası: 0000-0002-6114-2606, ROR ID: <https://ror.org/013z3yn41>

participants from different age and occupational groups, resulting in a strong 25-item structure. Measurement invariance analyses indicated that the scale can be used across different populations. In addition, the scale demonstrated convergent validity, high test–retest reliability, and discriminant validity. The 25-item Secularity Scale is grounded in a theoretical framework based not only on “Faith and Prayer” but also on “Daily Life” practices, and it exhibits strong psychometric properties. The scale can be used to examine how secularity manifests in Muslim-majority societies, as well as to describe, predict, and explain individuals’ behaviors across various contexts. Furthermore, the scale may also serve to highlight the limitations of applying methods developed within Christian-centered secularization debates to Muslim-majority societies.

Keywords: Secularity, Secularization, Scale Development, Measurement, Islam, Muslims.

Received / Accepted: 04 February 2026 / 26 March 2026

Citation: Ertit, V. (2026). Secularity Scale, *HABITUS Journal of Sociology*, (7), 1-52.

GİRİŞ¹

Jörg Stolz (2020, s. 301), “Karel Dobbelaere Konferansı”ndaki başkanlık konuşmasını şu ifadelerle tamamlamıştı:

“En bariz eksikliklerimizden biri nicel verilerimizin büyük ölçüde yeni olması ve ağırlıklı olarak Batı toplumları ile Hristiyanlık diniyle ilgili olmasıdır. Müslüman çoğunluğa sahip ülkelerdeki gelişmelere baktığımızda halen dünya çapında uygulayabileceğimiz evrensel bir modele sahip değiliz”.

Stolz’un da eksikliğini ifade ettiği gibi, bu çalışmanın amacı Müslüman çoğunluğa sahip toplumlarla ilgili nicel çalışmaların sayısının artmasına katkı sunmaktır. Son yıllarda Müslümanların çoğunlukta olduğu bazı toplumlarda doğüstü alanın etki gücünün azaldığını ortaya koyan raporlar ve akademik çalışmalar yayımlandı (Arabbarometer, 2019; Çokgezen, 2022; Ekinci, 2022; Ertit, 2018; KONDA, 2018; Maleki ve Arab, 2020). Ancak bu çalışmalar ya nitel yaklaşıma sahipler ya da veri toplama sürecinde psikometrik özellikleri güçlü bir “sekülerlik ölçeği” kullanılmamıştır. Bu bağlamda, özellikle modern ya da modernleşmekte

¹Bu makalenin özgün İngilizce versiyonu 2023 yılında, “Development and Validation of Secularity Scale for Muslims” başlığıyla *Open Theology* dergisinde De Gruyter Brill yayınevi bünyesinde yayımlanmıştır. Bu sebeple, yani bir çeviri çalışması olduğundan, akademik yükseltme ve akademik teşvik süreçlerinde kullanılmayacaktır. Ancak, her ne kadar bu metin İngilizce metnin birebir çevirisi olsa da, iki metin arasında bazı farklılıklar mevcuttur. Bunun temel sebebi *Habitus Toplumbilim Dergisi*’nin hakem eleştirilerinden dolayı yapılan sınırlı ekleme ya da çıkarmalardır. Ayrıca Türkçe metinde, İngilizce metinde ayrıntılı biçimde yer almayan “uzman görüşmeleri” sürecine de yer verilmiştir. Makalenin yayımlanabilir duruma gelmesi için eleştirilerini ve önerilerini cömertçe paylaşan *Open Theology* dergisinin üç hakemine ve editörüne teşekkür ederim. Özellikle kuramsal bölüm, gözden kaçan ölçekler ve ayrışan geçerlik konularındaki yapıcı eleştiri ve önerileri, bu çalışmanın geliştirilmesinde belirleyici rol oynamıştır. Ayrıca beş farklı çalışmada binlerce katılımcıya ulaşılmasına katkı sunan meslektaşlarıma ve öğrencilerime; derinlemesine tartışmalarımız sırasında değerli görüşlerini ve özgün perspektiflerini paylaşan 19 uzmana; çalışmanın Türkçe versiyonu için *Habitus Toplumbilim Dergisi*’nin editörü M. Yavuz Alptekin ve anonim dört hakeme çok teşekkür ediyorum. Bunlar ek olarak bu projenin başlangıcından yayına dönüşmesine kadar geçen süreçte verdikleri kesintisiz destek için Tuğba Güler Ertit, Katarzyna Tempczyk, Osman Zahid Çifçi, M. Emin Çifçi, Mahmut Toptaş ve Osman Urfa’ya en içten teşekkürlerimi sunuyorum. Vurgulanmalıdır ki, bu metnin ortaya çıkması için çalışmalara başlanan 2020 yılından günümüze Türkçe literatürde farklı sekülerlik ölçekleri (Demir, 2021; Şengül ve Aydınalp, 2022; Ekici ve Aydınalp, 2024) yayımlanmıştır. Önümüzdeki dönemde, dindarlık çalışmalarına paralel biçimde sekülerliği ve seküler öznelere merkeze alan araştırmaların bu öncü ölçekler sayesinde artmasını ve bu makaledeki ölçeğin de bu çalışmaların açtığı yola katkı sunmasını temenni ediyorum. 25 Maddelik ölçek metnin sonuna eklenmiştir.

Sekülerlik Ölçeği

olan Müslüman çoğunluğa sahip toplumlarda sekülerleşme sürecinin ya da sekülerlik düzeyinin² nicel olarak değerlendirilmesi; din sosyolojisi, sosyal psikoloji ve din psikolojisi disiplinleri için yeni bir çalışma konusu olma potansiyeli taşımaktadır. Müslümanları merkeze alan birçok dindarlık ölçeği geliştirilmiş olsa da güçlü psikometrik özelliklere sahip ve günlük yaşamı merkeze alan sekülerlik ölçeklerine ihtiyaç bulunmaktadır. Dindarlık ölçekleri ile ilgili olarak detaylı eleştiriler aşağıda yapılmış olsa da burada da dört ana sorundan bahsedilmelidir: (1) Bu ölçeklerde genellikle inanç ve ibadet başat unsurdur. (2) İslam'a yönelik özcü³ bir yaklaşım söz konusudur. (3) Ölçek geliştirme sürecinin temel bilimsel adımlarından bazıları uygulanmamıştır. (4) Hıristiyanlar için geliştirilmiş dindarlık ölçekleri Müslümanlara uyarlanmıştır.

Bu tarz dindarlık ölçeklerinin sekülerlik/sekülerleşme tartışmalarında kullanılmaları hem tartışmayı dar bir alana hapsetme riski barındırmaktadır hem de esas ölçülmesi gereken şeyin ölçülememesine sebep olabilmektedir. Bu sebeple dört temel kriterin sekülerlik ölçeği geliştirirken göz önüne alınması gerekmektedir. (1) Günlük yaşam pratikleri ölçeğin temel unsurlarından olmalıdır. (2) İslam'a ya da Kur'an-ı Kerim'e özcü yaklaşılmamalı, farklı coğrafyalarda farklı İslam anlayışlarının olabileceğinin farkında olunulmalıdır. (3) Ölçek, sağlam bir kuramsal temele, evreni temsil eden geniş bir örneklem büyüklüğüne ve yeterince güvenilir ve geçerli analizlere sahip olmalıdır. (4) Hıristiyan merkezli sekülerleşme tartışmalarında kullanılan yöntemler Müslüman çoğunluğa sahip topluluklar için kullanılmamalıdır.

Bu kriterler dikkate alındığında, Müslüman topluluklar için yeni bir sekülerlik ölçeğinin geliştirilmesinin gerekli olduğu söylenebilir. Nitekim bu gereksinim, Gorsuch'un (1990) "neden yeni bir ölçek geliştirilmelidir?" sorusuna verdiği iki temel gerekçeyle örtüşmektedir: (a) belirli bir yapıyı ölçmeye yönelik mevcut bir ölçeğin bulunmaması ve (b) söz konusu yapının

²Sekülerleşme ve sekülerlik kavramları aynı anlama gelmeseler de birbirleriyle yakın ilişkilidir. Zira "sekülerleşme", bireylerin/toplumların "sekülerlik" düzeylerindeki zamansal ve/veya kuşaklararası değişimi ifade eder. Sekülerlik, bireylerin günlük yaşamlarını ne ölçüde doğaüstü alandan bağımsız olarak deneyimlediklerini ifade ederken, yani bir "durum"u betimlerken, sekülerleşme ise sekülerlik seviyesinin zaman içinde artışını/azalışını ifade eder. Bu sebeple, bu çalışmada geliştirilen ölçek bireylerin mevcut sekülerlik düzeylerini tespit etmeyi hedeflese de aynı ölçümün farklı zaman dilimlerinde tekrarlanması ya da farklı kuşaklara uygulanması sekülerleşme eğilimlerinin analiz edilmesine yardımcı olacaktır. Dolayısıyla bu çalışmada geliştirilen sekülerlik ölçeği doğrudan bir sekülerleşme ölçümü sunmayacak olsa da sekülerleşme süreçlerinin ampirik olarak incelenmesine olanak sağlayacaktır.

³ Özcü (monolitik) yaklaşım: İslam'a özcü yaklaşım, İslam'ı tarihsel ve toplumsal bağlamlardan bağımsız, homojen ve değişmez bir öz üzerinden tanımlayan perspektiftir. Bu yaklaşım, farklı Müslüman toplulukların pratiklerini, yerel yorumları ve tarihsel dönüşümleri göz ardı ederek "tekil bir İslam" varsayımına sahiptir.

kavramsal ya da kuramsal özelliklerinin mevcut ölçekler aracılığıyla yeterli biçimde ölçülememesi.

Bu çalışma yedi bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş (birinci bölüm) kısmından sonra, çalışmanın ikinci bölümünde “kavramsal çerçeve” yer almaktadır. Ölçeğin geliştirilmesindeki temel amaç Müslüman çoğunluğa sahip toplumlarda yürütülen sekülerleşme tartışmalarına katkı sunmak olduğundan, bu bölüm sekülerleşme kavramının kuramsal çerçevesinin ayrıntılı bir tartışmasına odaklanmaktadır. Bu bölümde, doğaüstü-merkezli bir sekülerleşme anlayışı ve onun temel boyutları sunulmakta; sekülerleşmenin sadece “dinsizlik” olarak kabul edildiği çalışmalara eleştiri getirilmektedir. İsmi “Öncü Ölçekler” olan üçüncü bölümde ise iki temel sorunun ve bu sorunların merkezindeki ölçeklerin altı çizilmektedir. 1. Dindarlığı ölçme iddiasında olan ölçeklerle sekülerlik ölçülmemelidir. 2. Hristiyanlar için geliştirilmiş sekülerlik ölçeklerinin adaptasyonları Müslümanlar için kullanılmamalıdır. Dördüncü bölümde ise “sekülerlik ölçeği”ni geliştirme sürecindeki veri toplama ve analiz süreçleri yer almaktadır. Bu bölüm beş farklı çalışmanın bulgularını içermektedir:

Çalışma 1: Temel ölçek geliştirme süreçlerini ve 199 kişiyle gerçekleştirilen bir pilot çalışmayı kapsamaktadır.

Çalışma 2: Açıklayıcı faktör analizi yapmak ve ölçeğin iç tutarlılığını ölçmek amacıyla 1573 katılımcı ile yürütülmüştür.

Çalışma 3: Doğrulayıcı faktör analizi ve ölçüm değişmezliği incelemelerini içermekte olup 4391 kişiyle gerçekleştirilmiştir.

Çalışma 4: Yakınsak geçerlik ve test–tekrar test güvenilirliğini ölçmek amacıyla, altı hafta arayla yürütülen iki farklı veri toplama sürecini (n = 555 ve n = 138) kapsamaktadır.

Çalışma 5: Ölçeğin ayırt edici geçerliğe ve bilinen gruplar geçerliğine sahip olup olmadığını analiz etmek amacıyla yeni bir veri toplama sürecini (n = 274) içermektedir.

Çalışmanın beşinci, altıncı ve yedinci bölümleri ise sırasıyla “Tartışma”, “Sınırlılıklar” ve “Uygulama ve Sonuç” bölümlerini içermektedir. Bu bölümlerde bulgular tartışılmakta, makalenin sınırlılıkları ortaya konmakta ve ölçeğin muhtemel kullanım alanları okuyucuya sunulmaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Neyi Ölçmek İstiyoruz?

Bu çalışma Müslümanların çoğunlukta olduğu toplumlarda sekülerliği ölçmek ve ardından bu ölçümler üzerinden sekülerlik/sekülerleşme tartışmalarına katkı sunmayı hedeflemektedir. Sekülerleşme kavramı, özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısında din sosyolojisi alanında tartışmalı bir terim hâline gelmiştir. Kavram, 1960'lı yıllarda David Martin (1965) ile Bryan Wilson (1966) arasındaki tartışmalarla akademik çalışmalarda daha fazla görünürlük kazanmış olsa da, sekülerleşmenin ne olduğu ve ne olmadığı konusunda din sosyologları arasında bir uzlaşma bulunduğu söylemek mümkün değildir (Casanova, 1994). Rasyonelleşme ile birlikte ortaya çıkan kültürel çoğulculuk (Lechner, 1991, s. 1104), dinî otoritelerin toplumsal yaşam üzerindeki etkisinin azalması (Chaves, 1994, s. 750), toplumsal kurumların dinî alandan özgürleşmesi (Casanova, 1994, s. 19), geleneksel toplumun yerini karmaşık, pragmatist ve modern bir toplumun alması (Dobbelaere, 1999, s. 238), geleneğin kutsallığına dayanan kolektif hafıza zincirinin kesintiye uğraması (Hervieu-Léger, 2000, s. 121) ve bireylerin din merkezli davranış ya da düşüncelerinde görülen azalma (Bruce, 2002, s. 3), literatürde sekülerleşme kavramı altında kodlanmaktadır. Öte yandan, sekülerleşmeyi dinin toplumsal etkisinin azalması olarak değil, dinin tamamen ortadan kalkması ya da modern bireyin dinden arınması olarak gören din sosyologları da bulunmaktadır. Örneğin Berger, geç dönem çalışmalarında (Berger, 1997, s. 974) sekülerleşmeyi dinsizleşme olarak kodladığı için, Amerika Birleşik Devletleri gibi modern bir ülkede hâlen dine bağlı olan ya da kiliseye giden bireylerin varlığını sekülerleşmenin yokluğu ya da sekülerleşme teorisinin çöküşü olarak yorumlamıştır. Benzer şekilde, modern dönemde dindar bireylerin varlığını sekülerleşme teorisinin çöküşü olarak yorumlayan birçok akademik çalışma (Cox ve Swyngedouw, 2000, s. 12; Hadden, 1987, ss. 588-600, 1995, s. 84; Stark ve Iannaccone, 1994, s. 230), geniş bir kitle tarafından kabul görmekte ve bunlar temel referans metinler olarak kullanılmaktadır.

Bu tanımlar Batı'daki toplumsal kurumlarla ilgilidir. O nedenle doğal olarak din ve dinî kurumlar (Kilise) sekülerleşme kavramının merkezinde yer almaktadır. Ancak kavramın merkezinde din ya da dinî bir kurum olduğu takdirde, farklı coğrafyalarda yaşanan toplumsal dönüşümleri açıklamak için kullanılması zorlaşacaktır. Zira farklı toplumlarda hem din Batı'da deneyimlendiği gibi deneyimlenmek zorunda değildir hem de dinî kurumların etki alanı Batı'daki gibi olmak zorunda değildir (Kasselstrand vd., 2023). Örneğin Katolik Kilisesi gibi bir kurum Budizm'de bulunmamaktadır. Bu sebeple, bu makale, sekülerleşme kavramının zaman ve mekândan bağımsız şekilde farklı coğrafya ve kültürlerde kullanılabilmesi ve

“dinsizlik” olmadığının gösterilebilmesi için kavramın din⁴ değil dini de kapsayan doğaüstü- alan merkezli olması gerektiğini savunmaktadır.⁵ Bununla birlikte, kavram öyle bir tanımlanmalı ki; (a) sekülerleşme tartışmaları özellikle teologların kullandığı “gerçek İslam zaten bu değil ki” retoriğinden muaf hale gelmeli, (b) Amerika ve Avrupa kıyaslaması yapılarak yapılan hatalı sekülerleşme tartışmalarının önüne geçebilmeli ve (c) inanç ve ibadet boyutuna indirgenmiş tartışmalara günlük yaşamı ekleyerek tartışmaların alanını genişletmelidir. Bu sebeple bu ölçek çalışması sekülerleşmenin şu tanımını merkeze alarak yürütülmüştür: “Sekülerleşme, belli bir toplumda belli bir zaman dilimi içerisinde doğaüstü alanın, yani dinin, dinîmsi yapıların, halk inançlarının ve diğer tüm doğaüstü öğretilerin bireysel ve toplumsal düzeydeki prestijlerinin ve günlük yaşamı şekillendirme güçlerinin azalması demektir” (Ertit, 2019, s. 47). Ancak bu kavramsallaştırmanın da orjinal olmadığı vurgulanmalıdır. Zira Weber “dünyanın büyüsünün bozulması” ifadesi ile bu tanımın iddiasını özetlemişti. “(...) ilkesel olarak, oyuna giren gizemli, hesaplanamaz güçler yoktur artık. Aksine, ilkesel olarak her şey hesaplama yoluyla yönetilebilir. Bu, Dünya’nın büyüsünün bozulduğu anlamına gelir” (Weber, 1958, s. 117).

Görüleceği gibi kavramın merkezinde din değil, doğaüstü- alan ifadesi yer almaktadır. Sekülerleşme dinin değil, dinin de parçası ya da alt kümesi olduğu doğaüstü alanın toplumsal gücünün azalması olduğundan, tanımdaki “doğaüstü” kelimesi geniş kapsamlı bir kavram olarak kullanılmış ve önerilmiştir. Deneyimlediğimiz olaylarla ilgili olarak doğa bilimleri (fizik, kimya, biyoloji vb.) ile açıklanabilecek sebep-sonuç ilişkisi olmadan ortaya konulan iddialar, tutumlar ve inançlar doğaüstü- alanla ilgilidir (Steup, 2011, ss. 21-22). Sekülerleşme kavramının merkezinde “din”in değil, dini de içine alan “doğaüstü alanı”n olmasının iki temel sebebi vardır.

Birinci sebep, kavramı Hıristiyanlık hariç farklı doğaüstü öğretilerin olduğu toplumlarda da kullanma arzusudur. Etimolojik olarak sekülerleşme kavramının kökeni ve ilk kullanım alanları Avrupa’dır ve özellikle Kilise’nin merkezde olduğu Hıristiyan dünyasıdır (Taylor, 2007). Ancak dünyanın belli bir bölgesindeki kültür ile şekillenmiş bir kavramı, anlamına dokunmadan farklı coğrafyalar için kullanmaya çalışmak kavramın kendisini işlevsiz hale getirebilir ya da kavramın kullanılacağı coğrafyanın yüzölçümünü sınırlayabilir (Burchardt

⁴ Bu çalışmada din kavramı Durkheim’in tanımladığı şekilde kullanılmaktadır. Durkheim’a (2008 [1912]: 46) göre din, kutsallarla ilgili inanç ve gündelik pratiklerden oluşan, içinde bu kutsallara dair yasakların ve dinin taraftarlarını bir arada tutan tek bir ahlâk kodunun olduğu sistemdir.

⁵ Ancak, bu yaklaşımın yeni ve orjinal olmadığı belirtilmelidir. Bruce (2011), Coleman III ve Jong (2021), Cragun vd., (2015) ve Kasselstrand vd. (2023) gibi araştırmacılar kendi eserlerinde doğaüstü kelimesine sıklıkla atıfta bulunmaktadır.

vd., 2015). O nedenle sekülerleşme tanımını din ve Kilise'den bağımsızlaştırmak, ama aynı zamanda ikisini de içine alacak şekilde ve dünyanın farklı coğrafyalarında toplumsal dönüşümleri açıklayabilecek bir şekle dönüştürmek gerekmektedir. Din yerine doğüstü alan merkeze alındığında Kilise'ye sahip olmayan farklı coğrafyalardaki aşkın güçler (kutsal, yüce, ulu, aşkın, fizik ötesi vb.) ve toplum arasındaki ilişkileri anlama noktasında da operasyonel bir kavrama sahip olunabiliyor. Zira kavramın merkezinde din (Burchardt vd., 2015, s. 3) olursa eğer, sistematik bir din inancı olmayan ama doğüstü alanla ilgili farklı tecrübeleri olan ve günlük yaşamını buna göre idame ettiren insanlar sekülerleşme tartışmalarından soyutlanmış olacaklar. Örneğin, bireyin din inancı zayıf olsa da astroloji onun günlük yaşamını şekillendiriyor olabilir; eş bulmak için türbelere gidebilir; ağaçlara bez/çaput bağlayabilir; veya geleceği öğrenme umudu ile falcılara ya da büyücülere gidebilir. Bu davranış şekilleri kaynağını İbrahimî dinlerden almasa da desekülerdir (sekülerin tersi) çünkü davranışa sebep olan şey kaynağını fiziğin ötesinden almaktadır.

Doğüstü-alan kavramının merkeze alınmasının ikinci sebebi özellikle teologların tartışmalarda kullandıkları “gerçek din” ya da “gerçek İslam” retoriklerinin sekülerleşme tartışmalarında kullanılmasının önüne geçme arzusudur. Zira sekülerleşme tartışmalarının merkezinde din (diyelim ki İslam) olacak ise, bu durumda bir başkasının “Hangi İslam?” sorusunu sorma hakkı olacaktır. İslam'da Kilise gibi “doğru inancı” tanımlayan merkezi bir dinî kurum olmadığından “doğru inanç” veya “dindarlık” tanımıyla ilgili farklı teolojik görüşler Müslüman coğrafyasına dağılmış durumdadır (El-Menouar, 2014). Birçok farklı “gerçek İslâm” iddiası varken, sosyoloji disiplini bu bakış açılarından birini seçmekle yükümlü değildir. Hangi Kur'an yorumunun, hangi tarikatın veya hangi din adamının iddialarının “gerçek İslam” olduğu sosyal bilimlerin alanına girmemektedir. Eğer kavramın merkezinde din değil de doğüstü alan olursa, bu durumda sekülerleşme çalışmaları “gerçek İslam” tartışmalarından soyutlanmış olacaktır. Zira İran, Suudi Arabistan ve Yemen'deki İslam farklı deneyimleniyor olsa da, hepsi kaynağını doğüstünden almaktadır. İslamî kaynakların farklı kültür ve coğrafyalarda farklı yorumlanmalarından kaynaklı olarak İslam coğrafyalarında sekülerlikle ilgili ölçek maddeleri oluşturulurken, Kur'an-ı Kerim ya da hadisler temel kaynaklar olarak kullanılmamalıdır.

Yukarıda ifade edilenleri somutlaştırmak için Anadolu'da cenazelerin yedinci ve kırkinci günlerinde düzenlenen merasimlere değinmek faydalı olacaktır. Örneğin, sekülerleşme tartışmalarını “doğüstü alan”ı merkeze koyarak yapan bir din sosyoloğu eğer yeni kuşaklar geçmişe kıyasla cenazelerin yedinci gününde düzenlenen törenlere karşı daha mesafeli hale

gelmiş ise bu süreci sekülerleşme olarak imleyecektir. Ancak Kur'an-ı Kerim'i merkeze alan bir teolog bu ritüellerin zaten İslam'da yer almayan eski Anadolu inançları ile ilgili olduğunu, ve bu sebeple bu değişimin sekülerleşme olarak tanımlanmaması gerektiğini iddia edecektir. Hâlbuki resmi ve baskın dinî öğretinin yanında varlığını devam ettiren inançlar, kutsallıklar ve onlarla ilgili ritüeller olan halk inançları da (Yoder, 1974, s. 14) doğaüstü alanın parçasıdır. Tarih boyunca insanlar zor zamanlarını daha kolay atlatmak, doğa olaylarını anlamlandırmak, ölüm gerçeği ile daha kolay baş edebilmek, günlük yaşam koşuşturmacasını daha çekilebilir kılmak, çaresiz hastalıkların yarattığı yıkımdan kurtulmak için sistemli bir öğretiye (İbrahimî dinler gibi) sahip olmaksızın inançlara sahip oldular.⁶ İşte bu tarz teolojinin alanına giren tartışmaların din sosyolojisi/psikolojisi alanını meşgul etmesinin önüne geçebilmek için kavramın merkezine doğaüstü alan ifadesi alınmalıdır. Zira “gerçek İslam’ın ne olup olmadığı tartışması” sosyolojinin ya da psikolojinin ilgilendiği alanlar değildir.

Tanımda kullanılan “belli bir zaman dilimi içinde” ifadesi ise mutlak bir değerden çok doğaüstü alanın toplumsal gücünün “geçmişe nazaran” azalmış olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır. Sekülerleşme tartışması yapabilmek için zaman ve mekân olarak referans noktasına ihtiyaç vardır. Bruce’un ifade ettiği gibi, tek bir zaman dilimini içeren çalışmalar betimleme yapmak açısından yardımcı olsalar da, sekülerleşme sürecini anlamak açısından kullanılabilir değildirler (Bruce, 2011a, ss. 546–547). Çünkü sekülerleşme bir durumun betimlenmesi değil, bir sürecin tanımlanmasıdır. Anlık mutlak değerlere bakılarak değil kıyaslama yapılarak sekülerleşme tartışmaları yapılmalıdır. O nedenle özellikle Müslüman çoğunluğa sahip toplumlarda oldukça dindar bir birey ya da toplum için dahi -geçmiş ile kıyaslandığında- “sekülerleşmiştir” ya da “daha sekülerdir” ifadeleri kullanılabilir.⁷ Müslüman kültür içinde sekülerlik ve dinsizlik arasında pozitif yönlü büyük bir korelasyon olma zorunluluğu yoktur. Hatta teorik olarak sekülerleşen bir toplumda bir kişi dahi inancını kaybetmek zorunda değildir. Zira sekülerleşme bireylerin içsel/kalbî teslimiyetinden ya da inancından çok, bu teslimiyetin/ inancın dışsal yansımalarıyla ilgilidir (Ertit, 2019, s. 73).

Tanımda geçen “belli bir toplumda” ifadesi ise sekülerleşme tartışmalarında sıklıkla yapılan bir metodolojik hatanın önüne geçmek için kullanılmıştır. Bir toplumun ya da bireyin

⁶ Zengin olmak için dolunaya karşı para gösterilmesi, nazar boncuğu takılması, gelirin önemli bir bölümünün falcılara aktarılması, kurban olarak horoz kesilmesi, yola çıkanların ardından su dökülmesi, sol kulağın çınlamasının kötüye işaret olması, güneşe kutsiyet atfedilmesi, ölümcül bir hastanın bir din hocası tarafından iyileştirileceğine inanılması ve benzeri halk inançlarına örnek olarak gösterilebilirler.

⁷ 2021 yılında, Suudi Arabistan’da tekno parti düzenlendi ve bu partide erkekler ve kadınlar birarada dans ettiler (The Times of India, 2021). Bu partiye katılarak dans ettikleri için bireyler dinsiz olmak zorunda değildir. Ancak kendilerinden önceki kuşakların “din yasakladığı” için yapmadıkları bir şeyi yapmaları onların -en azından dans etmek özelinde- sekülerleştikleri anlamına gelmektedir.

sekülerleşip sekülerleşmediği kendi tarihine bakılarak araştırılmalıdır. Ancak bazı eserlerde iki farklı toplumu (genelde de Amerikalılarla Avrupalıları) kıyaslayarak sekülerleşme tartışması yapılmaktadır (Berger vd., 2021, s. 141; Davie, 2002, ss. 28–29). Sekülerleşme teorisinin çöktüğünü iddia eden bu eserlerin temel argümanı ABD’deki kiliselerin Avrupa’dakiler gibi boş olmaması ve Batı Avrupa ülkelerine kıyasla çok daha canlı bir dinî yaşamın ABD’de deneyimleniyor olmasıdır. Bu iddia söz konusu sekülerleşme tartışmaları ise, ikna edici bir iddia değildir. Zira Amerika’nın Avrupa ülkelerine kıyasla daha az sekülerleşmiş olması Amerikan toplumunun sekülerleşmediği anlamına gelmemektedir. Daha basit ifade ile boyları uzayan iki arkadaştan, biri diğeri kadar uzamadığı için diğeri boyu kısalmış denmemelidir. Zira birçok akademik çalışmanın bulguları ABD’nin kendi içinde değerlendirildiği takdirde - sert şekilde- sekülerleştiğini ortaya koymaktadır (Kasselstrand vd., 2023; Voas ve Chaves, 2016, s. 1523).

Buraya kadar sekülerleşme kavramı, içinde yer alan kelime ya da kelime grupları açıklanarak, Müslüman çoğunluğa sahip bir toplumda neden böyle bir tanıma ihtiyaç duyulduğu ifade edildi. Aşağıdaki bölümde ise sekülerliğin boyutları tartışılacaktır.

Sekülerliğin Boyutları

Sekülerliği ölçmek için hangi boyutlar araştırılmalıdır? Bu soruya baskın doğüstü inancın ne olduğundan ve onun nasıl deneyimlendiğinden bağımsız olarak yanıt vermek kolay değildir. Özellikle Hıristiyanlık’ı merkeze alan akademik çalışmalarda “Tanrı gerçekten var mıdır?”, “Cennet ve Cehennem var mıdır?”, “Diriliş günü var mıdır?”, “İsa’nın sizi kurtardığını düşünüyor musunuz?”, “Dinî üyeliğiniz var mı?”, “Kiliseye gidiyor musunuz?” (Bruce, 2011a; Davie, 2002; Levin vd., 2022; Norris ve Inglehart, 2011; Stark, 1999; Voas ve Chaves, 2016) tarzındaki sorular bu tartışmalarda başat rol üstlenmiştir. Ancak yalnızca inanç ve ibadete ilişkin sorular, Müslüman çoğunluklu nüfusa sahip toplumlarda sekülerliği değerlendirmek için yetersizdir. Neden?

Sekülerleşme tartışmaları için toplumsal dönüşümler konusunda izlenim sunacağı düşünülen tüm kriterler muhakkak ki dikkate alınmalıdır. Ancak Hıristiyan çoğunluğun yaşadığı ülkelerde sekülerleşmeyi ölçmek için inanç ve ibadet kriterlerinin merkezde olması Hıristiyanlık’ı günlük yaşama dokunmayan, sadece inanç ve ibadetten oluşan bir öğretiye indirgemektedir.⁸ Örneğin sekülerleşme teorisinin çöktüğünü iddia eden Stark ve ona bu konuda referans gösteren akademisyenler için eşcinsellik, evlilik dışı cinsellik, tek gecelik

⁸Sadece inancı merkeze alarak sekülerleşme teorisine getirilen “pop up” eleştiriler için bkn. (Voas, 2020, s. 326).

ilişkiler, bekareti kaybetme yaşı, kürtaj ya da boşanma gibi konular kilise üyeliği kadar ilgi çekmemektedir. Stark ya da teorinin Batı’da çöktüğünü iddia eden diğer akademisyenler (Bellah, 1991; Berger, 1997; Hadden, 1987; Stark ve Iannaccone, 1994) Kilise merkezli bir okuma yapmaktadırlar.⁹ Thomas Luckmann'ın (1963, s. 28) modern Avrupa toplumlarındaki din yaşantısını ya da dinin doğasını anlamak için kullandığı “kilise-orijinli din” ya da “kilise-merkezli din” ifadeleri Hıristiyan çoğunluğa sahip toplumlarda çalışma yapan din sosyologlarının neden Kilise’yi merkeze aldıklarını daha açık hale getirmektedir. Ancak Müslüman çoğunluğa sahip toplumlarda Kilise gibi bir kurum olmadığından, ve yine Kilise ve cami farklı şeyleri imlediğinden (El-Menouar, 2014), Müslümanların sekülerleşme sürecini araştırırken sadece inanç ve ibadete odaklanmak sekülerleşme tartışmalarını dar bir alana hapsedebilir. Zira 21. yüzyılda deneyimlenen Hıristiyanlıkla aynı yüzyılda deneyimlenen İslam arasında günlük yaşama nüfuz etme noktasında farklılıklar bulunmaktadır.

İslam dini Kur’an-ı Kerim, hadisler, din adamlarının fetvaları, ailevi yönlendirmeler ve toplumsal beklentiler ile günlük yaşama nüfuz etmeye çalışırken, günümüz Hıristiyanlık’ı görelî olarak toplumsal yaşama daha az nüfuz etme durumundadır. Bir Müslümanın ibadete ayırdığı zamanlar dışında İslam’ın ona emrettiklerinin ne kadarını yerine getirdiği, arkadaş/eş/iş/şehir seçimlerinde dini ne kadar önemseydiği, kılık kıyafet/yeme-içme/cinsellik konularında İslam’ın emir ve yasaklarını ne kadar dikkate aldığı (Amman, 2010; Aydınalp, 2012) sekülerlik tartışmalarının başat konularındandır. Bu noktada Hıristiyanlığın günlük yaşamı etkilemeyen bir din olduğunu ya da günlük yaşamı da içine katan çalışmaların üretilmediğini iddia etmek pek tabii ki mümkün görünmemekte. Ancak 21. yüzyılda, bir bireyin inançlı olduğunu ifade etmesi, her Pazar ayinine katılması, geçiş ritüellerini kilisede gerçekleştirmesi, yemek öncesi dua etmesi, cennet ve ceheneme inanıyor olması, İsa’nın kurtarıcı olduğuna inanıyor olması Batı merkezli sekülerleşme tartışmaları için onun oldukça deseküler olarak kodlanması anlamına gelecektir. Ancak, Müslümanlar için, inançlı olmak ve dinî pratikleri yerine getirmek bireylerin doğrudan deseküler olarak kodlanmasını gerektirmemektedir. Zira, en azından 21. yüzyılın başında, İslam sadece kendisine inanılmasını ve ibadet edilmesini istememekte, aynı zamanda günlük yaşama doğrudan yön vermek istemektedir. Bu sebeple, Müslümanlar için yapılacak sekülerleşme tartışmalarında günlük yaşamın idamesi muhakkak temel boyutlardan biri olmalıdır. Aksi takdirde namaz kılan ve oruç

⁹ Aslında Kilise merkezli okuma yapılsa dahi, Kiliseler sert şekilde güç kaybettiği için sekülerleşme teorisinin çöktüğünü iddia etmek mümkün görünmüyor. Teorinin çöktüğünü savunmak için datanın manipüle edilmesi gerekiyor. Hem Stark’ın datayı nasıl manipüle ettiğini göstermesi açısından hem de güncel veriler ışığında Kiliselere ne olduğunu görmek açısından şu metinlere bakılmalıdır: (Bruce ve Voas, 2023; Kasselstrand vd., 2023).

Sekülerlik Ölçeği

tutan ve aynı zamanda evli olmadığı partneri ile tatile giderek alkol kullanan bir bireyin sergilediği farklılığın araştırmalarda gözden kaçma tehlikesi bulunmaktadır. Müslüman çoğunluğa sahip ülkelerde, bir bireyin inançlı olması ve ibadetlerini yerine getiriyor olması, onu sekülerleşme tartışmalarından soyutlamamaktadır. Çünkü özellikle Müslüman çoğunluğa sahip toplumlarda, oldukça inançlı ve dini pratiklerini yerine getiren bireyler de kendi geçmişlerine ya da kendilerinden önceki kuşaklara kıyasla sert şekilde sekülerleşebilirler.¹⁰

Farkedileceği gibi sekülerliğin yukarıda bahsedilen 3 boyutu, yani inanç, ibadet, günlük yaşam, aslında Charles Glock'un (1962) dindarlığı ölçmek için önerdiği 5 boyutun içinde yer almaktadır. Peki neden diğer iki boyut, yani “bilgi” ve (the Intellectual Dimension) ve “tecrübe” (The Experiential Dimension) sekülerliğin boyutları arasında yer almamaktadır? Çünkü, bir bireyin doğaüstüne dair bilgisinin yüksek olması günlük yaşamını o bilgiye paralel şekilde yaşayacağı anlamına gelmeyebilir. Bununla birlikte, bir birey inançsız olmasına rağmen doğaüstü alana dair bilgi seviyesi oldukça yüksek olabilir. Benzer şekilde kitabî dindarlığa dair hiç bilgisi olmayan biri günlük yaşamını tamamen -çevrenin de etkisi ile- doğaüstü öğretilerin etkisinde geçirebilir. Kur'an-ı Kerim'i hiç okumamış biri onu ezbere bilen birinden daha deseküler olabilir. Bununla birlikte Glock'un tecrübe olarak adlandırdığı boyutu ölçmek kolay değildir. Glock (1962, s. 104) kendisi bu durumu şu şekilde açıklamaktadır: “Açık ve uç biçimlerde ifade edilmedikleri sürece, bireyin ilahi olana yönelik duyguları ya da bu konudaki hassasiyeti günlük yaşamda açıkça ifade edilme eğiliminde değildir.” Sekülerleşme tartışmaları için önemli olan günlük yaşamın idamesi olduğu için kişinin doğaüstüne dair hissettiğini söylediği şey bireyler arası sekülerlik derecesi için ayırt edici olmaktan uzaktır.

Son olarak, sekülerleşme kavramının merkezinde doğaüstü alan olduğu için, bireylerin günlük hayatını sadece İslam etkilemek zorunda değildir. Halk inançları, astroloji, yeni dinî hareketler, spiritüellik ve diğer günlük yaşamı etkileme potansiyeli olan konuların da uzmanlar ve araştırmacılar tarafından maddeleştirilmeleri gerekmektedir. Yapılacak geçerlilik ve güvenilirlik analizleri sonucunda İslam dışı doğaüstü öğretilerle ilgili maddeler ya da temel İslamî konularla ilgili maddeler yeterince ayırt edici olmadıkları için ölçeğin içinde yer alamayabilirler. Ancak, hali hazırda günlük yaşamı etkilediğini düşünülen doğaüstü ile ilgili konular (ortodoks dinin içinde ya da dışında) araştırmacılar ve uzmanlar tarafından madde havuzunda muhakkak katılımcılara sunulmalıdırlar.

¹⁰Bu noktada, mevcut çalışmanın sekülerlik tartışmalarında ibadet etme sıklığının ya da inancın önemsiz olduğunu veya bu ölçütlerin araştırılmaya değmez olduğunu iddia etmediği vurgulanmalıdır. Aksine, bu ölçütlerin bireyin sekülerlik düzeyine ilişkin bir gösterge sağlayacağı ve sekülerliğin en temel boyutları arasında yer aldığı açıktır.

Öncü Ölçekler¹¹

Bu çalışmanın kullandığı sekülerleşme tanımına göre din değil doğaüstü alan merkezde olmalı ve günlük yaşam ölçeğinin ana boyutlarından biri olmalıdır. Müslümanların çoğunlukta olduğu toplumlarda, sekülerliğin nicel araştırmalarda ihmal edilen bir konu olduğu ortadadır. Aşağıda görülebileceği üzere, sekülerlikten ziyade dindarlık tartışmaları yapılmakta ve ölçekler ya da anketler bu bağlamda oluşturulmaktadır. Ancak sorun yalnızca bundan ibaret değildir. Daha geniş bir değerlendirme yapıldığında, bu ölçeklerde dört temel sorunun öne çıktığı görülmektedir.

Birinci sorun (a) birçok ölçeğin İslama özcü yaklaşması, yani tek bir İslam/Kuran yorumunu baz almış olmalarıdır. Ancak dindarlığı Kur'an-ı Kerim ya da hadisleri temel alarak ölçmenin sekülerlik tartışmaları açısından birbiri ile ilişkili iki temel sorunu bulunmaktadır. Birincisi ölçülen şeye “dindarlık” dendiği zaman bu durumda alt metinde şu fikir iddia edilmiş olmaktadır: “Araştırmacılar olarak biz dindarlığın ne olduğunu biliyoruz ve onu ölçeceğiz.” Ancak İslam, birçok diğer din gibi, zaman, mekân ve kültürden bağımsız deneyimlenen bir din değildir (Atay, 2012, s. 35). Araştırmacıların dindarlık olarak gördükleri bir davranış kalıbı bir başka yaklaşım için dinin dışında olabilir. Ya da zaman içinde dindarlığın yaşanma şekli değişebilir. Ayrıca, sekülerlik yerine dindarlık ölçülmek istendiğinde teologların “gerçek İslam” ya da “gerçek din” tartışması da yeşermek için uygun zemine kavuşmuş oluyor. Halbuki, bir davranış kalıbı dinin içinde olsun ya da olmasın, eğer kaynağını doğaüstünden alıyorsa o davranış kalıbı sekülerleşme tartışmalarının parçası durumundadır.

Bu eleştiriye, “eğer ölçek maddelerinin kaynağı Kur'an-ı Kerim ya da hadisler ise o zaman İslam yansıtılabilir” yaklaşımı ile karşı çıkılabilir. Ancak din sosyolojisi için önemli olan Kur'an-ı Kerim’de ne yazıldığı ya da hadislerin ne iddia ettiği değil, bunların günlük yaşama nasıl yansıdığıdır. Zira kutsal kitabı okuyanların onu yorumlama şekilleri aynı olmak zorunda değildir. Tam da bu sebeple, Kur'an-ı Kerim’i merkeze alarak birbirini tekfir eden dinî grupların olması şaşırtıcı değildir (Al-Huseemı, 2016). Benzer şekilde, kendisini Müslüman olarak tanımlayan bir birey için hadisler bağlayıcı olmak zorunda değildir. Aksine, Müslümanlar arasında önemli bir kitle hadislerin uydurma olduğunu düşündüğünden bununla

¹¹Türkiye’de başlığında seküler, sekülerlik ya da sekülerleşme olan ilk ölçekler bu makalenin hazırlanma aşamasında (2020-2022) yayımlandılar. Demir’in (2021) ve Şengül ve Aydınlap’ın (2022) ölçekleri Türkiye’deki ilk öncü sekülerlik ölçekleridir. Bununla birlikte 2024 yılında yine Halil Aydınalp danışmanlığında Fatma Ekinci tarafından hazırlanan doktora tezinde “Sekülerleşme Eğilim Ölçeği” oluşturulmuştur. Bu çalışmalardaki kuramsal yaklaşımla bu makalenin kuramsal yaklaşımı arasında farklılıklar olsa dahi bu çalışmalar Türkiye’deki nicel sekülerleşme araştırmalarının öncü metinleridir. Ayrıca bu ölçekler ve bu ölçeklerden yola çıkılarak yapılan çalışmaların etraflica tartışılması üzerine bir çalışma hazırlanmaktadır.

ilgili sert ve kapanmamış tartışmalar İslam dünyasında devam etmektedir (Musa, 2010). Bu söylenenlerin doğal sonucu olarak hadisleri kabul etmeyip oldukça deseküler bir kültürü olan bireyler olabileceği gibi hadisleri kabul edip kendi geçmişine kıyasla seküler bir günlük yaşam süren bireylerle de karşılaşılabilir. Bu sebeple, Kur'an-ı Kerim ve hadisler baz alınarak oluşturulan ölçekler sekülerlik tartışmalarında kullanılmamalıdır.

Örneğin, “Müslümanların Günlük Dindarlıklarını Değerlendirme Ölçeği” (Muslim Daily Religiosity Assessment Scale) (MUDRAS) geliştirilirken, maddelerin özellikleri için şu ifade kullanılmış: “Önerilen ölçekteki tüm maddelerin en az bir Kur'an ayeti ya da hadis referansına dayalı olarak oluşturulmuştur.” (Olufadi, 2017, s. 167). Halbuki makalede geçen şu ifade Müslüman coğrafyalar için genelleştirilmekten uzaktır: “Örneğin, Müslüman erkeklerin beş vakit farz namazlarını camide cemaatle kılmaları zorunlu iken, Müslüman kadınlar için bu zorunlu değildir (hatta [yani Müslüman kadınların] evde namaz kılmaları şiddetle tavsiye edilmektedir) (Olufadi, 2017, s. 168). Yazar bu iddiasını “gerçek İslam”ın bir iddiası olarak ortaya koymuş olmasına rağmen İslam’ı yazar gibi yorumlamayan ve bu sebeple de namaz kılmak için ille de camiye gidilmesi gerektiğini düşünmeyen ya da günde 5 kere camiye gitmeyi zorunlu görmeyen birçok erkek bulunmaktadır (Halihazırda İran’da 5 vakit namaz kılınmıyor).

Benzer şekilde, aşağıdaki ölçme araçlarında Kuran ayetleri ya da hadisler temel madde üretme araçları olarak kullanılmışlardır: “Müslüman Dindarlık–Kişilik Envanteri” (MRPI) (Krauss vd., 2006), “İbrahimî Dindarlık Ölçeği,” (Khodayarifard vd., 2018), “Kutsal Metne Özgü Dini Yönelim Ölçeği,” (Khodadady ve Dastgahian, 2020), “Anelik Takvası Ölçeği,” (Hassan vd., 2008), “Müslümanlar için Ahlâki Karakter Kişiliği” (MCMP) (Al-Ammar vd., 2012), “Dindarlık Ölçeği Geliştirme” (Dali vd., 2019), “Müslümanlar Arasında Dindarlık,” (Mahudin vd., 2016), ve “İslam Dindarlığı Ölçeği” (Jana-Masri ve Priester, 2007).

Ölçeklerle ilgili ikinci sorun (b), Müslüman bireylerin örnekleme oluşturduğu bazı çalışmalarda Hristiyanlar için geliştirilmiş ölçeklerin ya da envanterlerin kullanılmasıdır (Ji ve Ibrahim, 2007; Kharim, 2010; Long ve Elghanemi, 1987; Mahabeer ve Bhana, 1984; Sahin ve Francis, 2002; Salleh, 2012). Örneğin, “Müslümanların Dine Yönelik Tutumları Ölçeği” (Wilde ve Joseph, 1997) ve “İslam’a Yönelik Tutumlar Ölçeği” (Sahin ve Francis, 2002), Francis ve Stubbs (1987)’in Hristiyan inanç ve pratiklerine dayalı olarak geliştirdiği “Hristiyanlığa Yönelik Tutumları Ölçme Ölçeği”nin uyarlanması ve genişletilmesi yoluyla oluşturulmuştur. Ancak Hristiyanlık bağlamında dinî/ruhsal/seküler olarak kabul edilen günlük davranış kodları, farklı dinî kültürler söz konusu olduğunda aynı biçimde tanınmayabilir ya da anlamlandırılmayabilir. Örneğin, “Müslüman Dindarlık Ölçeği Geliştirilmesi” adlı ölçekte yer

alan “Muhammed’in peygamberliğine inanmanın cehennemden kurtuluş için gerekli olduğu” maddesi, İslam açısından anlamlı bir ifade değildir (Albelaikhi, 1997, s. 128). İsa peygamber için yazılmış bir madde bu şekilde Müslümanlar için kullanılmak istendiğinde bağlam kaybolmaktadır. “İslami Doktrinel Ortodoksi ve Dini Yönelimler” (Ji ve Ibrahim, 2007) ölçeğinde ise Kilise yerine cami kelimesi konularak maddeler oluşturulmaya çalışılmış.¹² Ancak bu yaklaşım Müslümanların çoğunlukta olduğu bir coğrafya için doğru bir yaklaşım olmayabilir (El-Menouar, 2014, s. 55). Buna ek olarak sadece Cuma günleri camide namaz kılan erkeklerin haftanın geri kalan günlerinde camiye gitmemeleri namaz kılmadıkları anlamına gelmemektedir. Bu sebeple, Hıristiyanların dindarlık seviyesini ölçmek için geliştirilmiş ölçekler sadece sekülerleşme tartışmalarında değil, farklı kültürlerdeki dindarlık tartışmalarında dahi kullanılırken dikkatli olunmalıdır.

Ölçeklerle ilgili üçüncü sorun ise (c) sekülerliğin en önemli bileşeni olan günlük yaşam boyutunun genellikle ölçeklerde kendisine yer bulamamasıdır. Bu ölçeklerde yer alan maddelerden bazıları sadece inanç ve ibadet konularına eğilmekte (AlMarri vd., 2009; Alshehri vd., 2019; Dali vd., 2019; Jana-Masri ve Priester, 2007; Khalaf vd., 2014; Wilde ve Joseph, 1997); bazıları sekülerlikle ilgisi olmadığı halde bilgi soruları içermekte (Alghorani, 2008; Na’imah ve Septiningsih, 2021); bazıları ahlâk sorularının olması gerektiğini iddia etmekte (Saroglou, 2011); ya da sekülerliğin ölçülemeyeceği farklı konular sormaktadır (Khalaf vd., 2014; Wilde ve Joseph, 1997). Ahlâk üzerinden dindarlık ya da sekülerlik tartışması yürütmek, yanıtlanması güç bazı soruları gündeme getirebilir. Bireyler aynı dine inanıyor olsalar da, aynı ahlâk felsefesine sahip olmak zorunda değildirler. Benzer şekilde, dindarlık ölçeklerinde yer alan “yoksullara zorunlu olmaksızın para veririm” (Al Zaben vd., 2015), “kazandığımı iyi şeylerden (onurlu bir biçimde) [muhtaçlara] veririm” (Khodadady ve Dastgahian, 2020), “sahip olduklarımla yetinirim” (Mahudin vd., 2016), “sözümü yerine getiririm” ya da “her durumda doğruyu söylerim” (Olufadi, 2017) gibi maddeler, maddelerin alt metni nedeniyle seküler ya da din dışı bireylere yönelik suçlayıcı bir nitelik taşıyabilmektedir. Yoksullara yardım etmek ya da iyilik yapmak sadece dindarlara ya da dine dair bir davranış kalıbı olmak zorunda değildir.

Buna ek olarak “İslami Dindarlığın Psikolojik Bir Ölçümü” (Abu Raiya vd., 2008) hem 60 madde olduğu için kullanımı kolay değildir hem de günlük yaşam aktivitelerinden çok bireylerin iyi oluş haline odaklandığı için sekülerlikle ilgili olmayan birçok maddeye sahiptir.

¹²Örneğin, “Dinle ilgilenmemin temel nedenlerinden biri, camimin sıcak ve uyumlu sosyal etkinliklere sahip olmasıdır” ve “Bir caminin üyesi olmamın nedenlerinden biri, bu tür bir üyeliğin kişinin toplum içinde yer edinmesine yardımcı olmasıdır” (s. 196).

Örneğin, “Kutsal Kur’an-ı Kerim’i okurum çünkü bunu tatmin edici buluyorum.” ya da “Ramazan ayında oruç tutarım çünkü oruç tuttuğumda Allah’a yakın hissederim.” gibi maddeler bireylerin sekülerlik dereceleriyle ilgili değildir. Zira bir birey “Allaha yakın olmak için” değil de, “cehennemde yanmamak için” veya bir başka sebeple oruç tutuyorsa, bu durum sekülerleşme tartışmaları açısından dikkate alınacak bir bilgi değildir. Aynı şekilde birey “tatmin” olduğundan değil de “Allah’tan korktuğu için” Kuran okuyorsa bu durum da sekülerleşme tartışmaları açısından sonucu değiştirmemektedir. Eylemin ardındaki sebebin doğaüstü alana referans vermesi sekülerleşme tartışmaları için yeterlidir. Benzer şekilde OK-dindarlık Ölçeği’nde (Ok, 2016), yer alan “Ezan, dua veya ayet gibi dini okumaları dinlediğimde duygulanırım.” ve “Dini etkinliklere katıldığımda gerçekten zevk alırım.” gibi maddelerin temel aldığı bakış açısı sekülerlik tartışmaları açısından anlamlı değildir. Zira kişinin ezandan etkilenmesi hayatını doğaüstünün etkisi altında geçirdiği anlamına gelmeyebilir. Bununla birlikte, bireyler keyif almadan ama zorunluluktan veya korkudan neredeyse tüm dinî aktivitelere katılabilirler. Sekülerlik için kişinin keyif alıp almaması değil, o davranış kalıbına sahip olup olmaması önemlidir. Keza yine bir bireyin Allah’ı yanında hissetmesi, günlük yaşamını Allah’ın emir ve yasaklarına göre yaşadığı anlamına gelmeyebilir. Aksine, bazı insanların tanrı tasavvuru oldukça liberal olabilir ve yaratıcının onlardan beklentileri günlük yaşama dair çok yönlendirici olmayabilir.

Son olarak ifade edilmesi gereken sorun ise (d) doğrulayıcı faktör analizinin yeni örnekleme yapılmamış olmasıdır. Geçerliği sağlamak amacıyla açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizlerinin farklı örneklemler üzerinde yapılması gerekmesine rağmen, Müslüman dindarlığı/sekülerliği ile ilgili birçok ölçekte doğrulayıcı faktör analizi uygulanmamıştır (Aflakseir ve Coleman, 2011; Dali vd., 2019; Demir, 2021; Khan, 2014; Şengül ve Aydınalp, 2022; Krauss vd., 2007). Ayrıca bazı çalışmalarda, katılımcı sayısı ile değerlendirilen madde sayısı (88 madde, 144 katılımcı) güçlü bir analiz yapılmasına imkân tanımamaktadır (Albelaikhi, 1997).

Bu bölümü bitirmeden önce, bir de kısaca Batı kültüründe veya Hıristiyanların çoğunlukta olduğu bölgelerde geliştirilmiş “sekülerlik” veya “dindar olmama” (nonreligiosity) ölçeklerinden bahsetmek ve “Neden bu ölçeklerin Türkçe uyarlamaları sekülerlik tartışmalarında kullanılmamalıdır?” sorusuna yanıt vermek gerekmektedir. Sekülerliğin deneyimlenme şekli baskın doğaüstü alanın ne olduğuna ve onun hayata ne kadar etki ettiğine göre değişeceğinden dolayı, Hıristiyan kültürü içinde üretilmiş sekülerlik ya da daha evrensel iddiası olan “dindar olmama” ölçeklerinin Müslümanların çoğunlukta olduğu bir toplumda

sekülerlik tartışmalarında kullanılmaları bazı kuramsal sorunları beraberinde getirebilir. Örneğin “Sekülerliğin Boyutları” (Dimension of Secularity - DoS) ölçeği (Schnell, 2015), ateizmi, agnostisizmi, hümanizmi ve bilimciliği (scientism) seküler kimlikler olarak kabul ediyor ve bunları ölçmek için geliştirilmiştir. Keza yine “Ateistlerin ve Agnostiklerin Tanrı'nın Varlığına İnanmamalarının Nedenleri Ölçeği” (The Reasons of Atheists and Agnostics for Nonbelief in God's Existence Scale) (Bradley vd., 2018) inançsız bireylerin neden inançlarını kayb ettiklerini anlamaya yönelik olarak geliştirilmiş bir ölçektir. “Dindar Olmayan–Spiritüel Olmayan Ölçeği (NRNSS)” (The NonReligious-NonSpiritual Scale (NRNSS) (Cragun vd., 2015) ölçeği ise bir ateisti, kendisini spiritüel ama dindar olmayan olarak tanımlayan bir kişiyi ve dindar bir Katolik arasında ayırım yapmak amacıyla geliştirilmiştir.

Vurgulanmalıdır ki, Müslümanların çoğunlukta olduğu sekülerleşen toplumlarda din hayatı halen derinden etkilemeye devam edebilir. Özellikle Müslüman ülkelerde, inançlı ama inancı günlük yaşamına dokunmayan (seküler kültüre sahip) birçok kişiyle karşılaşılabilir. Hatta bir adım daha ileri giderek “sekülerleşen Müslüman bir toplumda bir kişi dahi teorik olarak inancını kaybetmeyebilir” iddiası savunulabilir. Yani, anketlerde Allah'a inanan ve oruç tutan kişi oranı yüzde 100 çıksa dahi sert bir sekülerleşme süreci deneyimleniyor olabilir. Hıristiyanlığın dominant olduğu Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinde seküler kimlikler inancın yokluğu ile rahatlıkla ifade edilirken, Müslüman çoğunluk için evlilik öncesi flört ve cinsellik, alkol kullanımı, başörtüsünün çıkarılması gibi dinamikler inançlı olsa da bireyin sert bir sekülerleşme sürecini deneyimlediği anlamına gelebilir. Bununla birlikte “din”in ne demek olduğu, neyin din olup olmadığı kültürden kültüre değişebilmektedir. Bir kişinin kurumsal din içinde gördüğü bir davranış kalıbı bir başkası için dinî olmayabilir. Buna ek olarak, spiritüel akımlar uzun zamandır Batı günlük yaşamını ve dolayısıyla literatürünü etkilemektedir. Ancak bu akımların henüz Müslüman ülkelerde günlük yaşamı etkileyecek kadar yaygınlaşmış olduğunu ifade etmek kolay değildir (Cengiz vd., 2021). Ayrıca bir bireyin spiritüel inançlara sahip olması ve günlük aktivitelerini bu inanca paralel olarak idame ettirmesi de onun sekülerleştiği gerçeğini değiştirmeyebilir (Bruce, 2011b, ss. 102-111). Zira, eğer bu yeni akım eski inancına kıyasla hayata daha az dokunuyorsa yine bir sekülerleşme süreci deneyimlenmiş demektir.

Bu sebeplerden dolayı yukarıda ifade edilen Müslüman çoğunluk için üretilmiş dindarlık ölçeklerinin sekülerleşme tartışmalarında kullanılmamaları gerekmektedir. Bu ölçeklerin ölçmeye çalıştıkları ile sekülerlik aynı şeye tekabül etmediğinden psikometrik olarak

güçlü, kendi kültüründen beslenen, günlük yaşamı ihmal etmemiş ve dine özcü yaklaşmayan bir ölçeğe gereksinim duyulmaktadır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümü bu ölçeğin geliştirilme adımlarını içermektedir.

Ölçeğin Geliştirilme Süreci

Birinci Adım: Madde Oluşturma Süreci

Madde havuzunun dört temel kaynağı vardı. Birincisi Sekülerleşme Teorisi (Ertit, 2019) kitabının teorik bölümüdür. Madde havuzunda yer alan maddelerin önemli bir bölümü bahsi geçen kitabın (yazarın aynı zamanda doktora tezinin) teorik bölümünün detaylı incelenmesi ile oluşturulmuştur. Madde havuzunun ikinci kaynağı ise (b) yukarıda bir kısmı zikredilen Müslüman çoğunluğa sahip ülkeler için üretilmiş dindarlık ölçekleri ile Türkçe üretilmiş bazı dindarlık envanterleridir. Özellikle Yakup Coştu (2009), Mehmet A. Kirman (2005) ve Asım Yapıcı (2006)'nın öncü çalışmaları madde havuzunu besleyen temel kaynaklardır. Bu çalışmalarda yer alan ve bu makalenin kavramsal çerçevesi ile ters düşmeyecek maddeler ya direkt ya da bazı minör denilebilecek modifikasyonlarla madde havuzuna alınmıştır. Madde havuzunun üçüncü kaynağı ise (c) Türkiye'nin İç Anadolu Bölgesinde yer alan bir üniversitede 104 Fen Edebiyat Fakültesi öğrencisinin hazırladıkları sorular oldu. Bir dönem boyunca din sosyolojisi dersi alan öğrencilere "Bir kişinin günlük yaşamının doğaüstünden ne kadar ve nasıl etkilendiğini anlamak için ona hangi sorular sorulmalıdır?" şeklinde bir ödev verildi. 72 öğrencinin teslim ettiği ödevlerden kavramsal çerçeve ile uyumlu olduğu düşünülen sorular ölçek diline uygun hale getirilerek madde havuzuna eklendi. Madde havuzuna katkı sunan son grup ise (d) uzmanlardı.

Madde havuzu ilk oluşturulduğunda havuzda 205 madde bulunuyordu. Madde sayısının 205 olmasının sebebi sekülerlik konusunda izlenim sunacağı düşünülen tüm ifadelerin elemeye tabi tutulmadan maddeleştirilmesiydi. İlk aşamada bu 205 maddelik havuzdan bazı kriterler esas alınarak elemeler gerçekleştirildi. Birinci kriter (a) kapsayıcılıkla ilgili idi. "Sperm bankası kullanarak evlat sahibi olunabilir." veya "Çocuk sahibi olmak için evlenmeye gerek yoktur." ifadelerinde olduğu gibi 2021 yılı için Müslüman toplumlarda oldukça dar bir grubu ilgilendiren konular, yani kapsayıcılıkları düşük ve evrende karşılaşılması yüksek olmayan konular elendi. İkinci kriter (b) dinin bireysellemesi veya bireylerin niyetleri ile ilgiliydi. Kavramsal çerçeveden dolayı bu konularla ilgili maddelerin havuzdan çıkarılmasına karar verildi. Çünkü sekülerlik için esas konu bireylerin kalbi teslimiyeti ya da niyetleri değil, bunların günlük yaşama yansıyan anlardır. Ayrıca bireyselleşen bir din sekülerleşme ile sonuçlanmak zorunda

değildir. Eski din anlayışına kıyasla yeni bireysel din anlayışı günlük yaşama daha çok dokunursa bu durumda bireyselleşme desekülerleşme ile sonuçlanmış denilebilir. Üçüncü kriter (c) maddeler arası benzerliklerle ilgiliydi. Benzer ya da aynı konularla ilgili maddeler ya birleştirildi ya da bazıları havuzdan çıkarıldı. Dördüncü kriter (d) sekülerliğin bilgi boyutunun olmaması ile ilgiliydi. Bireyin İslam'a dair bilgisinin çok yüksek olması ya da Kuran'ı ezberlemiş olması günlük yaşamını İslam'a göre şekillendirdiği anlamına gelmek zorunda değildir. Zira inançsız bir kişi de dinler tarihine ve din çalışmalarına duyduğu ilgi sebebiyle doğaüstüne dair yüksek bir bilgi seviyesine sahip olabilir. Beşinci kriter ise (e) inanç, ibadet ve günlük yaşam boyutlarının ölçekte dengeli yer alması ile ilgiliydi. Bu sebeple inanç ve ibadetle ilgili maddelerin havuzdaki ağırlıkları sınırlandırıldı. Altıncı kriter (f) cinsiyet eşitliğini sağlamakla ilgiliydi. Her iki cinsiyette de ortak olan eylemlere odaklanılmış, cinsiyete dayalı eylem veya davranışlar (örneğin Cuma namazı) madde havuzundan çıkarılmışlardır.

Bahsi geçen bu altı kriter ışığında tekrar değerlendirilen 205 maddeden uzman görüşüne sunulabilecek 83 maddelik bir envanter oluşturulmuştur.

Uzmanlar

83 maddelik envantere yer alan maddelerin sekülerliği ölçmek için uygun olup olmadıklarını tartışmak amacıyla farklı özelliklere sahip 19 uzman belirleyerek onlarla görüşmeler gerçekleştirildi. Konunun hassasiyetinden ve alanda yapılacak ilk sekülerlik ölçeklerinden biri olacağı için uzmanlarla her bir madde için tek tek fikir alışverişi yapma kararı alındı. Bu sebeple ikisi hariç 17 uzmanla derinlemesine görüşmeler gerçekleştirildi. Uzmanlar belirlenirken iki kriter esas alındı. Birinci kriter (a) uzmanların çalışmanın kavramsal çerçevesini biliyor olmasını gerektiriyordu. Fark edileceği gibi “kabul ediyor” olmaları değil “biliyor olmaları” ifadesi kullanıldı. Çünkü bu çalışma kendine özgü bir kavramsal çerçeveyi temel alıyor ve ölçek maddeleri ile bu kavramsal çerçevenin uyumlu olması gerekiyordu. Bu sebeple uzmanlar, bu çalışmanın kavramsal çerçevesi ışığında maddeleri değerlendirmeliydiler. Bu sebeple kimi uzmanlar bazı maddelerin sekülerlik ölçümünde kullanılmaması gerektiğini düşünseler de çalışmanın kuramsal altyapısı ile uyumlu olduğu için o maddelere onay verdiler. Çalışmanın ikinci kriteri ise (b) uzmanların dindar kesimin günlük yaşamlarına olan hakimiyetleri ile ilgiliydi. Bu sebeple uzmanların Türkiye'deki Müslüman kültüre hakim kişiler olmasına dikkat edildi.

Bu kriterlere uygun 19 uzmanın 14'ünün (üçü profesör, üçü doçent, beşi doktor öğretim üyesi ve ikisi araştırma görevlisi) mesleği akademisyenlik idi. Bu 14 akademisyenin 7'si

üniversitelerin İlahiyat fakültelerinde çalışırken, diğerlerinin çalıştıkları bölümler şunlardı: Psikoloji, İstatistik, Ölçme Değerlendirme, Gazetecilik, Sosyoloji, İktisat, Dil Bilimi. Bu 14 akademisyen içinde önceden dindarlık konusu ile ilgili nicel çalışmalar yapan akademisyenler olduğu gibi, yaşamının tamamını mütedeyyin kesim içinde geçirmiş kişiler, eserlerini din psikolojisi ve din sosyoloji alanında verenler ve farklı disiplinlerden gelerek çalışmanın bakış açısını genişletebilecek kişiler bulunmaktaydı. Akademisyen olmayan diğer 5 uzman ise mütedeyyin kesimin kodlarına hakim olan ve Türkiye'deki sekülerlik tartışmalarına ilgi duyan kişilerden oluştu. 19 uzmanın altısını kadınlar oluştururken, kadınların da üçü başörtülü üçünün ise başı açıktı. Uzmanlardan maddeleri uzunluk, netlik, dilbilgisi, konuya uygunluk, biçim, okunabilirlik ve genel tasarım ışığında değerlendirmeleri istendi. Uzmanların üçü ile araştırmacının üniversitedeki ofisinde görüşüldü, bir uzmanla ise onun ofisinde görüşüldü. Covid-19 pandemisi sebebiyle 13 uzmanla Google Meet ve Zoom programları üzerinden iletişim kuruldu. Uzmanlarla yapılan tartışmalardan sonra havuzdaki maddelerle ilgili şu değişiklikler gerçekleştirildi: (a) Kapsamı dar veya yanıltıcıların kafasını karıştırma ihtimali olan maddeler atıldı. (b) Bazı maddelerde içerik aynı olmak üzere kelime ya da üslup değişikliklerine gidildi. (c) Bazı konularla ilgili maddeler eklendi. Örneğin spiritüalizm gibi günümüz Müslüman bireyi ve toplumu için henüz ayrıştırıcı olmayan konularla ilgili iki madde eklendi. Böylelikle çıkan ve giren maddelerle birlikte pilot uygulama için 90 maddelik bir anket formu hazırlanmış oldu.

Çalışma 1 – Pilot Uygulama

90 maddelik envanter 199 kişiden oluşan bir gruba uygulandı. Örneklem Anadolu'daki bir üniversitenin Fen Edebiyat ve İslamî İlimler Fakültesi öğrencileriyle seküler kültüre sahip olduğu bilinen 32 kişiden oluştu. Pilot uygulama sonrası gelen eleştirilerden sonra anlaşılabilirliği kolay olmayan ya da kararsızlık yaratan maddeler ya elendiler ya da farklı şekilde soruldular. Buna ek olarak benzer içeriğe sahip maddelerden daha az ayrıştırıcı olanlar envanterden çıkarıldılar. Ancak spiritüalizm ve eşcinsellikle ilgili benzer maddeler kapsam geçerliliği için envanterde bırakıldılar.

Pilot uygulama sonunda 90 maddelik envanter 65 maddeye düştü. Çalışmanın üzerine kurulu olan kavramsal çerçeveden dolayı bu 65 maddenin şu konuları kapsamına dikkat edildi: evlilik, cenaze, siyaset, faiz, başörtüsü, arkadaş seçimi, tatil, halk inançları, alkol, diğer günlük pratikler, namaz, eşcinsellik, eğitim, inanç, cinsellik, kürtaj, spiritüalizm ve giyim tarzı. Bu temalar Müslüman çoğunluğa sahip Türkiye'de doğaüstü alanın kendini ürettiği temel noktalar olarak öne çıkmaktadır.

Çalışma 2: Açımlayıcı faktör analizi

Yöntem

Açımlayıcı faktör analizi (AFA), faktör yapısını ortaya çıkarmayı amaçlayan keşfedici bir istatistiksel tekniktir. Ölçek geliştirme sürecinde AFA yapılmasının temel sebebi maddelerin hangi boyutlar altında kümelendiğini belirlemektir. Bu belirlenirken ölçme aracının kuramsal yapısına uygun olarak problemliler¹³ maddeler ayıklanırlar. AFA için coğrafi olarak Anadolu'nun ortasında yer alan bir üniversitenin farklı fakültelerinde okuyan öğrencilere “tabakalı amaçlı örnekleme” yoluyla ulaşıldı. Veri toplama süreci 2021 yılının Ocak ayında başladı ve 6 gün sürdü. Dünyanın diğer coğrafyalarında olduğu gibi Türkiye’de de Covid-19’dan kaynaklı pandemi sürecinden geçildiği için veri toplama süreci yüz yüze değil çevrimiçi ortamda gerçekleştirildi. Farklı fakültelerden akademisyenlerden belirlenen dersler sırasında ya da derslerin çevrimiçi gruplarında (Whatsapp veya diğer uygulamalarda) anket formunun linkini öğrencilerle paylaşımları istendi. Birinci tur veri toplama sürecinde bazı fakültelerden belirlenen sayının oldukça üzerinde öğrenci örnekleme dahil olurken (örneğin İslamî İlimler Fakültesi ve Fen Edebiyat Fakültesi) bazı fakültelerde yeterli sayıya ulaşamadı (örneğin Mühendislik ve İktisadi İdari Bilimler Fakülteleri). Bu ilgi ve ilgisizliğin fakültelerin konuya olan ilgisi ile orantılı olma ihtimali bulunmaktadır. Bu sebeple, yeterli örnekleme ulaşamamış fakülteler için ikinci tur veri toplama sürecinde “öğrenci merkezli veri toplama” yöntemi kullanıldı. Kartopu yöntemle farklı fakültelerde “referans öğrenciler” belirlenerek onlardan bölümlerinin Whatsapp veya diğer uygulamalardaki gruplarında anket formunu paylaşımları talep edildi. Bu yöntemle üniversitedeki bir çok bölümün 1., 2., 3. ve 4. sınıflarının whatsapp gruplarına ulaşılarak eksik kalan fakülteler tamamlandı.

Katılımcılar

Araştırmaya toplam 1573 üniversite öğrencisi katılmıştır. Örneklemin %69,8’i kadın (n = 1098), %28,6’sı erkek (n = 450) ve %1,6’sı (n = 25) cinsiyetini belirtmek istemeyen bireylerden oluşmuştur. Örnekleme oluşturan sınıflar şu şekildedir: Hazırlık sınıfı (n = 78, %5), 1. sınıf (n = 312, %19,8), 2. sınıf (n = 310, %19,7), 3. sınıf (n = 402, %25,6) ve 4. sınıf (n = 469, %29,8). Fakülteler temelindeki dağılım Tablo 1’de verilmiştir.

¹³ Çapraz yüklenen maddeler; yük değeri 0.40’ın altında olan maddeler, kuramsal yapı ile özdeşleşmeyen maddeler vb.

Sekülerlik Ölçeği

Tablo 1. Çalışma evrenini oluşturan öğrencilerin fakülterle göre karşılaştırmalı dağılımı			
Fakülte	Fakülte'deki toplam öğrenci sayısı	Ulaşılan öğrenci sayısı	Oran (%)
Spor Bilimleri Fakültesi	783	63	8.05%
Fen-Edebiyat Fakültesi	2308	222	9.62%
Eğitim Fakültesi	2337	194	8.30%
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	2918	258	8.84%
İletişim Fakültesi	376	50	13.30%
İslami İlimler Fakültesi	1393	331	23.76%
Mimarlık ve Tasarım Fakültesi	269	23	8.55%
Mühendislik Fakültesi	3021	218	7.22%
Sağlık Bilimleri Fakültesi	1319	164	12.43%
Turizm Fakültesi	218	23	10.55%
Veteriner Fakültesi	211	27	12.80%
Tıp Fakültesi	186	—	-
Toplam	15339	1573	10.25%

Verilerin Analizi

Veriler toplandıktan sonra ölçeğin kaç boyutlu olduğunu ve bu boyutları oluşturan maddelerin neler olduğunu tespit edilebilmesi amacıyla JASP programı kullanılmıştır. AFA'dan önce, elde edilen verilerin faktör analizine uygunluğunu tespit etmek amacıyla Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) katsayısı hesaplanmış ve Bartlett Sphericity testi yapılmıştır. Kaiser-Meyer-Olkin örneklem yeterliliği ölçütü 0,987 olarak bulunmuş ve bu değer, örneklemin faktör analizine uygun olduğunu göstermiştir. Bartlett Küresellik Testi de örneklemin ($\chi^2 = 84.353,201$; $p < .001$) faktör analizine uygun olduğunu göstermektedir (Hair vd., 2006).

Ölçek maddelerinin faktör analizine uygunluğu belirlendikten sonra, JASP programında dört temel kriter belirlenerek Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) yapılmıştır. Bu kriterler şunlardır: (a) özdeğerin (eigenvalue) en az 1 olması, (b) faktör yükü 0,3'ün altında olan maddelerin dışlanması, (c) maddelerin birden fazla faktörde yüksek düzeyde çapraz yükleme

göstermemesi ve (d) ortogonal döndürme (varimax) yerine eğik döndürmenin (oblique – promax)¹⁴ kullanılması.

AFA İçin Bulgular

İlk analiz sonucunda maddeler, özdeğeri 1’den büyük olan 3 faktör altında toplanmış ve toplam açıklanan varyans %55 olmuştur. Bu ilk analiz sonucunda 17., 26. ve 36.¹⁵ maddeler eksi yüklü oldukları için ölçekten çıkarılmışlardır. Bu üç maddenin çıkarılmasından sonra ölçek iki faktörlü bir yapı haline gelmiş ve varyansın açıklama oranı % 56’ya yükselmiştir. Bu aşamada ise iki faktöre de yüklenmiş ve madde yük değerleri arasında 0,1’den az olan maddeler ölçekten çıkarılmış ve faktörler teorik olarak etiketlenemedikleri için madde yük değer sınırı 0.4’e yükseltilmiştir. Bu aşamalar sonucunda 2. ve 12. maddeler¹⁶ de ölçekten çıkarılmış ancak teorik olarak henüz yapı oluşmadığı için madde yük değer sınırı 0,5’e yükseltilmiştir. Bu aşamada ise 4., 21., 40., 47. ve 57. maddeler¹⁷ her iki faktöre de giremedikleri için ölçekten çıkarılmışlardır. Belirtilmelidir ki bu aşamaya kadar silinen maddeler daha çok halk inançları, kürtaj ve astroloji ile ilgiliydi. Kalan maddelerin günlük yaşam, inanç ve ibadet konularını içeren maddeler oldukları tespit edilmiş olmasına rağmen hem benzer konuları ölçen maddelerin bir aradalığı hem de daha güçlü ve kapsamı daha net olan bir faktör yapısı elde edebilmek için madde yük değerleri 0,55’ten 0,6’ya kadar 0,01’lik miktarlarda yükseltilerek analize devam edilmiştir. Bu çalışmalar sonucunda 1, 3, 7, 15, 19, 20, 23, 24, 25, 35, 41, 43, 51, 52 ve 55. maddeler¹⁸ de ölçekten çıkarılmıştır. Ancak her ne kadar sınır 0,6 olarak belirlenmiş olsa da kapsam geçerliliği için 0,596 faktör yük değerine sahip olan 54. madde ölçekte bırakılmıştır. Tablo 2, analiz sonucunda belirlenen alt boyutlarda yer alan maddeleri ve madde numaralarını göstermektedir.

Madde No	Faktör 1	Faktör 2	Özgül Varyans/Benzersizlik
m5		0.621	0.439
m6		0.688	0.489

¹⁴Sekülerlikle ilgili faktörlerin birbirleri ile ilişkili olacağını düşünülmesinden dolayı bu döndürme yöntemi seçilmiştir (De Jong vd., 1976; Kline, 2014).

¹⁵**17:** Bazı fal teknikleri ile doğruya yakın bilgilere ulaşılabilir; **26:** Burç yorumlarını takip ederim; **36:** Evren herkese ne yaşaması gerekiyorsa, onu yaşatır.

¹⁶**2:** Allah’a inmayan bir kişiyle evlenebilirim; **12:** Kızımın başörtüsü takmasını istemem.

¹⁷**4:** Kuraklık zamanlarında yağmur duasına çıkılmalıdır; **21:** Herhangi bir sebeple istenmeyen gebelikler sonlandırılabilir; **40:** Herhangi bir sebeple kürtaj yaptırılabilir; **47:** Nafile oruç tutarım; **57:** Türbelere giderim.

¹⁸**15:** Eşcinseller toplumda görünür olmamalıdır; **19:** Cinlerin varlığına inanırım; **20:** Dindar biri ile evlenmek isterim; **23:** Elimden geldiğince namaz kılarım; **1:** Dinî inancı olanların dinî inancı olmayanlardan daha ahlâklı olduğunu düşünürüm; **3:** İnancım gereği faizli kredi kullanmam; **7:** Dinî inancım hayatımdaki doğru/yanlışları belirlememde etkilidir; **24:** Çocuğumun dinî inancının olması benim için önemlidir; **25:** Çocuğumu Kur’an-ı Kerim kursuna göndermek isterim.; **35:** İnancım gereği evlilik öncesi cinsel yakınlaşmalardan kaçınırım; **41:** Cuma namazı kaçırılmamalıdır; **43:** Allah’a inmayanlarla iyi arkadaş olabilirim; **51:** Nazara inanırım; **52:** İbadetlerini yerine getiren biriyle evlenmek isterim; **55:** Evrende yaşadığımız hiçbir şey tesadüf değildir, her şeyin bir anlamı vardır.

Sekülerlik Ölçeği

m8		0.82	0.319
m9	0.738		0.43
m10	0.803		0.343
m11		0.721	0.394
m13	0.653		0.367
m14	0.702		0.479
m16		0.62	0.538
m18	0.898		0.359
m22	0.831		0.343
m27		0.806	0.423
m28		0.794	0.469
m29	0.887		0.266
m30	0.715		0.58
m31	0.653		0.424
m32		0.761	0.476
m33	0.731		0.358
m34	0.75		0.301
m37		0.886	0.285
m38		0.88	0.33
m39	0.763		0.362
m42	0.775		0.261
m45	0.851		0.312
m46	0.7		0.52
m48		0.829	0.359
m49	0.717		0.303
m50	0.706		0.362
m53	0.679		0.344
m54		0.596	0.431
m56	0.866		0.287
m58	0.917		0.214
m59	0.666		0.514
m60	0.648		0.654
m61	0.831		0.292
m62	0.742		0.445
m63	0.846		0.412
m64		0.819	0.324
m65		0.789	0.292
m44	0.634		0.44

“Günlük Yaşam” (GY) olarak adlandırılan ilk faktör, Türkiye'deki Müslüman çoğunluğun günlük yaşam pratiklerinde doğaüstü alan referanslı olan davranış kalıplarını kapsayan 26 maddeden oluşmaktadır. Bu 26 madde kendi faktörlerine .63 ile .91 arasında yüklenmekte ve varyansın %39'unu açıklamaktadır. İkinci faktör Müslüman çoğunluğun sahip olduğu temel inanç ve ibadet konularını kapsayan 14 maddeden oluşmaktadır ve “İnanç ve İbadet” (İveİ) boyutu olarak adlandırılmıştır. Bu 14 madde ise kendi faktörlerine .59 ile .88 arasında yüklenmekte ve varyansın %22,1'ini açıklamaktadır. Elde edilen iki faktörlü yapı ölçeğe ait toplam varyansın %61'ini açıklamaktadır. İki faktör arasında pozitif yönde anlamlı

ilişki olduğu ($r= 0.66$) bulunmuştur. Bu sonuç, ortogonal bir çözüm yerine oblik döndürme çözümünün¹⁹ kullanılmasına yönelik kararı gerekçelendirmiştir.

Çalışma 3: Doğrulayıcı Faktör Analizi ve Ölçüm Değişmezliği

Doğrulayıcı Faktör Analizi

Metod

Açımlayıcı faktör analizi yapıyı keşfetmek için yapılırken, doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapıyı test etmek için yapılır. DFA’da maddelerin ilgili faktörlere yüklenip yüklenmediği ve yapının genel uyumu değerlendirilir.

Bu çalışmada DFA için birinci örneklemden daha yüksek bir sayıya ulaşmak hedeflendi. Bunun birinci sebebi (a) örneklem sayısının artması ile daha sağlam ve güçlü bir faktör yapısına ulaşma ihtimalini arttırmaktı (DeVellis, 2012). İkinci sebepse (b) ölçeğin farklı gruplarda yapısının sınanabilmesi için yeterli örneklem sayısına ulaşmaktı. Ölçek çalışmaları genellikle belli bir grubu temsil eden örneklemlerle (Aflakseir ve Coleman, 2011; Albelaikhi, 1997; Alghorani, 2008; Khodadady ve Dastgahian, 2020; Khodayarifard vd., 2018; Krauss vd., 2007; Olufadi, 2017) yapılmakta ya da farklı gruplarla yapılmış olsa da ölçme değişmezliği (measurement invariance) analiz edilmemektedir (AlMarri vd., 2009; Jana-Masri ve Priester, 2007; Khan, 2014). Bu çalışmada ise cinsiyet, uyruk, yaş, yaşanan yer ve üniversite eğitimi alma durumuna göre farklı gruplarda ölçeğin yapısı sınanacaktır.

Daha çeşitli bir örneklem elde etmek amacıyla, katılımcıların teminine yönelik çok yönlü bir yaklaşım kullanılmıştır. Cutting ve Walsh (2008) daha farklı gruplara ulaşılabilmesi için şunu önermektedir: Lisans öğrencilerinden ebeveynlerini ve büyük ebeveynlerini çalışmaya katılmaları için davet etmelerini isteyin. Bu minvalde İç Anadolu’da yer alan bir üniversitenin Fen Edebiyat Fakültesi öğrencilerinden oluşan bir gruba çalışmanın amacı etraflıca anlatılarak onlardan kendi geniş ailelerinde yer alan farklı eğitim seviyesinde ve yaş grubunda olan kişileri çalışmaya dahil etmeleri istendi. Yaklaşık 150 öğrenci bu çalışma için kendi yakın çevrelerinden belirlenen kriterler doğrultusunda veri topladılar ve bunun için final sınavlarına ek puan aldılar. Buna ek olarak kişisel bağlantılar aracılığı ile Whatsapp gruplarından ve sosyal medya araçlarından geniş bir kitleye ulaşıldı. Bununla birlikte yabancı uyruklu Müslüman öğrencilere ulaşmak için o öğrencilerin derslerine giren akademisyenler ve

¹⁹ Ortogonal döndürme, faktörlerin birbiriyle ilişkisiz olduğunu varsayar. Oblik döndürme ise faktörler arasında bir korelasyon olduğunu kabul eder. Sosyal bilim çalışmalarında genellikle “Direct Oblimin” veya “Promax” gibi oblik döndürme yöntemleri tercih edilir.

üniversitesinin dış ilişkiler ofisi ile iletişime geçildi. Dış ilişkiler ofisine resmi dilekçe yazılarak anketin yabancı uyruklu öğrencilere gönderilmesi talep edildi. Ancak yabancı uyruklu Müslüman öğrencilerin geldikleri ülkelerde demokrasi çok güçlü olmadığı ve genellikle otoriter bir yönetim tarzı hüküm sürdüğü için bu öğrencilerin anketi doldurma konusunda çekinceleri olabilir. O nedenle Türkmenistan, Yemen ve Azerbaycan'dan gelen öğrencilerle ayrı ayrı kafelerde buluşulup etraflıca çalışmanın detayları anlatıldı ve kimliklerinin gizli kalacağı noktasında onlara güven verilmeye çalışıldı. Son olarak farklı akademisyenler aracılığı ile 21 yabancı uyruklu öğrenciye daha ulaşıldı ve onlardan da anketi doldurmaları ve yakın arkadaşlarıyla paylaşmaları istendi.

Katılımcılar

Veri toplamak için yapılan çalışmalar sonucunda sekiz günlük süre içerisinde 4750 kişiden veri toplandı. Ancak bunlardan 99'u dikkat sorusu olan 7+4'ün sonucunu yanlış işaretledikleri için, 260'ı da 18 yaşından küçük²⁰ oldukları için örnekleme dahil edilmediler. Bu sebeple 4391 kişilik bir veri seti ile DFA gerçekleştirildi. Katılımcıların en küçüğü 18 yaşında en büyüğü ise 76 yaşındadır. Katılımcıların (n = 4391) yaş ortalaması 25,48 yıl olup $SS \pm 8,316$ şeklindedir. Örneklemin % 69,6'i kadınlardan (n = 3057), % 29'u erkeklerden (n = 1273) ve % 1,4'ü (n = 61) cinsiyetini belirtmek istemeyenlerden oluşmuştur. Örneklemin % 96,1'i Türkiyeli (n = 4221), % 3,9'u yabancı uyruklulardan (n = 170) oluşmuştur. Örneklemin % 51,5'i -çalışmanın gerçekleştiği tarihlerde- üniversite öğrencisi (n = 2263) iken, % 25,5'i üniversite mezunlarından (n = 1123) ve %22,8'i üniversite eğitimi almamış kişilerden (n = 1005) oluşmaktadır. Katılımcıların % 63,3'ü yaşamının büyük çoğunluğunu kentlerde (n = 2781), %26,7'si kırsal bölgelerde (n = 1610) geçirmiştir.

Verilerin Analizi

DFA için R yazılımı ve lavaan paketi kullanılmıştır. Ayrıca çok değişkenli normallik (multivariate normality) sağlanamadığı için Robust Maximum Likelihood kestirim yöntemi kullanılmıştır (Oulali vd., 2019; Tabachnick ve Fidell, 2007). Modelin uyumunu değerlendirmek için beş uyum indeksi kullanılmıştır: CMIN/DF, CFI, Tucker-Lewis İndeks - TLI, RMSEA ve SRMR. Ancak CMIN/DF istatistiği örneklemin büyüklüğünden etkilenme eğiliminde olduğundan ve diğer uyum indeksleri mükemmelle ulaşsa dahi neredeyse her zaman anlamsız sonuç verme ihtimalinden dolayı (Bentler ve Bonett, 1980; Byrne, 2016) uyum

²⁰ Buradaki hata araştırmacıya ait çünkü hem envanterin paylaşıldığı yerlerde hem de envanterin üstünde 18 yaş ibaresi belirtilmemiştir.

indekslerinden çıkarıldı. Diğer uyum indeksleri için ise ilgili literatür baz alınarak belirlenen kriterler şunlardır: TLI ve CFI için .90 değerinin üzerinde olmak iyi model olarak, .95 değerinin üzerinde olmak ise mükemmel bir model olarak kabul edildi (Hu ve Bentler, 1999; Quintana ve Maxwell, 1999). Öte yandan RMSEA değerinin yeterli bir uyum modelinin göstergesi olarak 0.08'den küçük olması SRMR'nin de .05'in altında olması iyi uyumun kanıtı olarak kabul edildi (Byrne, 2012).

Bulgular

Yapılan ilk analiz sonucunda 40 maddelik çift faktörlü modelin indeks değerleri şu şekilde çıkmıştır: CFI: 0.907, TLI: 0.901, RMSEA: 0.65 ve SRMR: 0,45. Her ne kadar ilk analiz sonucunda uyum indekslerinin değeri kabul edilebilir değerlerde çıkmışsa da hem ölçeğin uyum indeks değerlerini mükemmel hale getirmek hem de daha ekonomik bir ölçeğe sahip olmak için bazı maddelerin silinmesine karar verildi. Lavaan'ın önerdiği modifikasyonlar incelendiğinde 12 madde arasında yüksek modifikasyon katsayısı olduğu görüldü. Maddeler incelendiği zaman bu maddelerin aynı konuyla ilgili maddeler olduğu görülmüş ve maddeler içinde düşük faktör yüküne sahip olan 30., 50., 27., 63., 28. ve 34. maddeler²¹ ölçekten çıkarılmıştır. Bu maddeler ölçekten çıkarıldıktan sonra CFI ve TLI değerleri sırasıyla 0.933 ve .928'ye yükselirken RMSEA 0.06'ya SRMR de 0.041'e düştü. Ardından madde faktör yük değerleri 0.7'nin altında olan maddelerden 9., 46., 16. ve 59. maddeler²² de ölçekten çıkarıldılar. Ancak kapsam geçerliği için 32. ve 5. maddeler²³ 0.7'nin altında olmasına rağmen ölçekte tutuldular. Bu durumda yeni değerler CFI, TLI, RMSEA ve SRMR için sırasıyla 0.940, 0.935, 0.062 ve 0,043 oldu. Bu değerler de mükemmel fit uyumları olmadığı için modifikasyon indeksleri esas alınarak çıkarma işlemi yapılmaya devam edilmiştir. 13., 8., 29., 18. ve 61. maddelerin²⁴ de ölçekten çıkarılması ile hem uyum indekslerinde mükemmel denilebilecek seviyeye ulaşılmış hem de ölçeğin kapsamı ve ekonomikliği tatmin edici bir boyuta ulaşmıştır.

²¹30: Eşcinsel biriyle arkadaş olabilirim; 50: Evlenmeden önce sevgililer birlikte yaşayabilirler; 27: Yardıma muhtaç hissettiğim zamanlarda dua ederim; 63: Oy verirken dinî inancım etkili olur; 28: Ölenlerin ruhu için Kur'an-ı Kerim okutulması gerekir; 34: Kızımın başörtüsü takmasını isterim;

²² 9: İzlediğim dizi ve filmlerde müstehcen(açık) sahneleri atlarım; 46: Dinî vakıf, dernek veya toplulukların çalışmalarına katılırım; 16: Ölümünden sonra hayat vardır; 59: Dine uygun olmayan davranışların artması depresyon ve benzeri felaketlere sebep olur;

²³ 32: Çaresiz hissettiğim anlarda yüce bir güce sığınırım; 5: Bir işe başlamadan önce besmele çekerim.

²⁴ 13: İnancım gereği alkol kullanmam; 8: Dua etmenin kötü olaylardan koruduğuna inanırım; 29: Tatil için İslamî/Muhafazakar konseptli yerleri tercih ederim; 18: İnancım gereği karşı cinsle tokalaşmam; 61: Alkollü ortamlarda inancım gereği bulunmam.

Sekülerlik Ölçeği

Tablo: 3. Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonucunda maddelerin faktörlere dağılımı, madde faktör yükleri, standart hata, z ve p değerleri				
	Faktör Yükleri	Standart Hata	z	p
Günlük Yaşam (GY)				
m10	0.702	0.016	64.946	0.000
m22	0.793	0.014	86.552	0.000
m31	0.760	0.015	62.217	0.000
m45	0.811	0.013	96.907	0.000
m14	0.746	0.015	62.148	0.000
m56	0.832	0.013	92.759	0.000
m42	0.868	0.013	101.039	0.000
m44	0.762	0.016	68.881	0.000
m33	0.808	0.014	77.450	0.000
m53	0.839	0.013	86.293	0.000
m58	0.880	0.012	103.632	0.000
m62	0.761	0.014	74.509	0.000
m60	0.470	0.021	33.227	0.000
m39	0.776	0.014	75.684	0.000
m49	0.809	0.014	78.203	0.000
İnanç ve İbadet (İveİ)				
m5	0.738	0.020	34.141	0.000
m6	0.666	0.020	30.346	0.000
m11	0.795	0.021	36.533	0.000
m32	0.709	0.020	33.797	0.000
m37	0.848	0.021	36.775	0.000
m38	0.828	0.021	35.311	0.000
m48	0.825	0.020	39.360	0.000
m54	0.753	0.018	47.021	0.000
m64	0.836	0.022	34.275	0.000
m65	0.862	0.020	44.094	0.000
Uyum İndeksleri: CFI: 0,961, TLI: 0,957, RMSEA: 0,053, SRMR: 0,034.				

Ölçme Değişmezliği

Ölçüm değişmezliğinin test edilmesinin sebebi aynı yapının farklı gruplar için de kavramsal olarak benzer bir şekilde yorumlanıp yorumlanmadığını ölçmektir (Van de Schoot vd., 2012). Bu sebeple bu çalışmada ölçeğin cinsiyet (kadın-erkek), uyruk (Türkiyeli-Yabancı), yaş (genç-genç olmayan), yaşanan yer (Şehir/büyükşehir – Köy/kasaba/ ilçe) ve üniversite eğitimi alma (üniversite eğitimi alan – üniversite eğitimi almayan) durumuna göre ölçme değişmezliğini incelemek için öncelikle her bir alt grup için DFA yapılmış ve tüm alt gruplarda kabul edilebilir uyum değerlerinin sağlandığı görülmüştür (Tablo 4).

Tablo: 4. Cinsiyet, uyruk, yaş, ikamet yeri ve üniversite eğitimi değişkenlerine göre DFA uyum indeksleri				
	CFI	TLI	RMSEA	SRMR
Cinsiyet				
Kadın	0,959	0,956	0,054	0,034
Erkek	0,958	0,954	0,055	0,041
Uyruk				
Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşı	0,962	0,958	0,053	0,034
Diğerleri	0,905	0,896	0,075	0,060
Yaş				
18-39 Yaş arası	0,960	0,957	0,053	0,034
40-78 yaş arası	0,950	0,946	0,063	0,043
Yaşanılan yer				
Şehir	0,960	0,957	0,054	0,034
Köy/Mahalle	0,959	0,955	0,053	0,036
Üniversite Eğitimi				
Öğrenci ya da mezun	0,960	0,957	0,054	0,034
Eğitim almamış.	0,954	0,950	0,052	0,043

Ölçeğin, ölçme değişmezliği kapsamında incelenen modellere ait katsayıları Tablo 5'te yer almaktadır. Δ CFI değerleri -0.010 ile 0,000 arasında, Δ RMSEA değerleri ise -0,001 ile 0,001 arasında olduğu için ölçeğin farklı gruplar için de kullanılabilirliği ifade edilebilir.

Tablo: 5. Cinsiyet, uyruk, yaş, ikamet yeri ve üniversite eğitimi değişkenlerine göre ölçüm değişmezliği sonuçları				
	CFI	Δ CFI	RMSEA	Δ RMSEA
Cinsiyet				
Yapısal	0,957	-	0,056	-
Metrik	0,956	-0,001	0,055	-0,001
Skaler	0,951	-0,005	0,056	0,001
Katı	0,941	-0,010	0,06	0,004
Uyruk				
Yapısal	0,96	-	0,054	-
Metrik	0,959	-0,001	0,053	-0,001
Skaler	0,958	-0,001	0,053	0,000
Katı	0,957	-0,001	0,052	-0,001
Yaş				
Yapısal	0,96	-	0,054	-
Metrik	0,96	0,000	0,053	-0,001
Skaler	0,957	-0,003	0,054	0,001
Katı	0,956	-0,001	0,053	-0,001
Yaşanan Yer				
Yapısal	0,96	-	0,054	-

Sekülerlik Ölçeği

Metrik	0,96	0,000	0,053	-0,001
Skaler	0,959	-0,001	0,052	-0,001
Katı	0,956	-0,003	0,053	0,001
Üniversite				
Yapısal	0,959	-	0,054	-
Metrik	0,959	0,000	0,053	-0,001
Skaler	0,956	-0,003	0,053	0,000
Katı	0,949	-0,007	0,056	0,003
NS: Non-significant				

Çalışma 4: Yakınsak Geçerlik ve Test–Tekrar Test

4. çalışma için iki kere veri toplandı. Birinci veri toplama aşamasında 555 kişiye ulaşılarak Yakınsak geçerlik test edildi. Aradan geçen altı hafta sonunda bu 555 kişiden 138'ine tekrar ulaşılarak test-tekrar test analizi gerçekleştirildi.

Yakınsak Geçerlik

Yakınsak geçerlik, bir ölçme aracının aynı ya da benzer yapıyı ölçen diğer ölçeklerle ne ölçüde ilişkili olduğunu belirlemek amacıyla yapılan bir analizdir (Churchill Jr, 1979). Bu doğrultuda, Çalışma 4'ün amacı, bireyin dinî inançlarına, değerlerine ve pratiklerine ne ölçüde bağlı olduğunu ölçmek üzere geliştirilmiş olan Dini Bağlılık Envanteri–10 (Religious Commitment Inventory–10; RCI-10)²⁵ ile Sekülerlik Ölçeği arasındaki korelasyonları inceleyerek Sekülerlik Ölçeği'nin yakınsak geçerliğini test etmektir.

RCI-10'a ilişkin doğrulayıcı faktör analizine göre, iki boyutlu model iyi bir uyum göstermektedir ($\chi^2 = 109,33$, $sd = 26$, $RMSEA = 0,093$, $GFI = 0,94$ ve $SRMR = 0,053$). Ölçeğin birinci boyutu “İçsel Dini Bağlılık (Intrapersonal Religious Commitment – IRC)”, ikinci boyutu ise “Kişilerarası Bağlılık (Interpersonal Commitment – IC)” olarak adlandırılmaktadır. Ölçeğin faktör yük değerleri 0,43 ile 0,78 arasında değişmektedir. Yanıtlar, 1 = “bana hiç uygun değil” ile 5 = “bana tamamen uygun” arasında değişen 5’li derecelendirme ölçeği üzerinden verilmektedir. Yüksek puanlar, dinde tanımlanan eylemlere yönelik daha yüksek bir bağlılığı ifade etmektedir.

Yöntem

Katılımcılara ulaşmak amacıyla, çalışmanın içeriği açıklanmaksızın akademik bir araştırma için katılımcı arandığının duyurulduğu bir gönderi sosyal medya platformlarında paylaşılmıştır. Bu

²⁵ İngilizce versiyonu: Worthington Jr vd.,(2003)., “The Religious Commitment Inventory–10;” Türkçe versiyon: Akın vd., (2015) “Dini Bağlılık Ölçeği”.

gönderi ayrıca, başkalarıyla da paylaşılması rica edilerek araştırmacıların WhatsApp gruplarında paylaşılmıştır. Buna ek olarak, yaklaşık 50 öğrenci, sınav notuna ek puan karşılığında aile üyeleriyle birlikte çalışmaya katılmıştır.

Katılımcılar

Anketi dolduran 555 katılımcıdan 18'i dikkat sorularını ("7 + 8 = ?" ve "Lütfen en büyük sayıyı işaretleyiniz") yanlış yanıtladıkları için, 8'i ise 18 yaşın altında oldukları için veri setinden çıkarılmıştır. Geriye kalan 529 bireyin en genci 18, en yaşlısı ise 68 yaşındadır. Katılımcıların (n = 529) yaş ortalaması 30,29'dur ($\pm 10,606$). Örneklemin %59,7'sini kadınlar (n = 316), %40,1'ini erkekler (n = 212) ve %0,22'sini (n = 1) cinsiyetini belirtmek istemeyenler oluşturmaktadır. Örneklemin %83,3'ü (n = 441) üniversite öğrencisi ya da mezunu, %10,6'sı lise mezunu (n = 56), %2,5'i ortaokul mezunu (n = 13), %3'ü ilkokul mezunu (n = 16) ve %0,6'sı okuryazar (n = 3) bireylerden oluşmaktadır.

Veri Analizi ve Bulgular

Katılımcıların iki farklı ölçekten elde ettikleri puanlar, SPSS Statistics yazılımı kullanılarak Pearson korelasyon katsayısı hesaplanmak suretiyle incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre, Günlük Yaşam (GY) alt boyutu ile İçsel Dini Bağlılık (IDB) ($r = 0,86$, $p < 0,01$) ve Kişilerarası Bağlılık (KB) ($r = 0,85$, $p < 0,01$) puanları arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Benzer şekilde, İnanç ve İbadet (İveİ) alt boyutu ile IDB ($r = 0,84$, $p < 0,01$) ve KB ($r = 0,74$, $p < 0,01$) puanları arasında da anlamlı ve pozitif korelasyonlar mevcuttur. Bu bulgular doğrultusunda, Sekülerlik Ölçeği'nin yakınsak geçerliğe sahip olduğu ifade edilebilir.

Test- Tekrar Test

Yöntem ve Katılımcılar

Çalışmanın bu safhasında test re-test yapabilmek için altı hafta geçtikten sonra 4. grup içinden ulaşılabilen 138 kişiden çalışmayı tekrar doldurmaları istenmiştir. Kişilerin aynı kişilerden oluştuğunu güvence altına almak için 6 hafta önce çalışmayı doldururken kendileri için belirledikleri kodu tekrar girmeleri istenmiştir. Dikkat sorusunu (5+4) 138 kişi doğru işaretlemiş olsa da dört kişi yaş sorusuna yanıt vermedikleri için 30 kişinin de kodları uyuşmadığı için 34 kişi veri setinden çıkarılmıştır. Kalan 104 kişinin en küçüğü 18 yaşında en büyüğü ise 56 yaşındadır. Katılımcıların yaş ortalaması 25,32 (SS = 8,176) olarak bulunmuştur (n = 104). Örneklemin % 76,9'u kadınlardan (n = 80), % 22,1'i erkeklerden (n = 23) ve % 1'i (n = 1) cinsiyetini belirtmek istemeyenlerden oluşmuştur. Örneklemin % 80,8'i üniversiteli ya

da üniversite mezunu olanlardan (n = 84), % 11,5'i lise mezunu (n = 12), %4,8'i ortaokul mezunu (n = 5), %2,92'u ilkokul mezunlarından (n = 3) oluşmuştur.

Verilerin Analizi ve Sonuç

Katılımcıların iki farklı zaman diliminde ölçeğin boyutlarından aldıkları puanların kıyaslanması için 104 katılımcının verileri SPSS programında Pearson Korelasyon katsayısı hesaplanarak incelenmiştir. Sonuçlar, ölçeğin 6 haftalık test-tekrar test güvenilirliğinin yüksek olduğunu göstermiştir ($r = .91$, $p < .001$); bu durum, ölçeğin zaman içinde kayda değer bir istikrara sahip olduğunu göstermektedir. Ancak ölçeğin günlük yaşam boyutunun sonuçları ile ($r = .89$, $p < .001$) inanç ve ibadet boyutunun sonuçları arasında ($r = .93$, $p < .001$) dikkat çekici bir fark bulunmaktadır. Bunun arkasında yatan sebebin inanç ve ibadetle ilgili konuların hem daha bilişsel hem de tekrarının daha sık olması yatıyor olabilir.

Çalışma 5 -Ayırt Edici ve Bilinen Gruplar Geçerliliği

Çalışmanın yapı geçerliğinin değerlendirilmesini güçlendirmek amacıyla, ayırt edici ve bilinen gruplar geçerliğini incelemek üzere yeni veriler toplanmıştır. Campbell ve Fiske'ye göre, bir ölçme aracı, kendisinden ayrışması beklenen ölçümlerle yüksek düzeyde ilişkili değilse ayırt edici geçerliğe sahip olabilir (Campbell ve Fiske, 1959). Bilinen gruplar geçerliği ise, önceden belirlenmiş özelliklere sahip bir grubun başka bir gruba karşılaştırılması ve elde edilen sonuçların olası beklentilerle örtüşmesi durumunu ifade eder (DeVellis, 2012).

Ölçeğin ayırt edici geçerliğini değerlendirmek amacıyla, “nezaket” ve “şefkat” kavramlarına odaklanan bir ölçme aracı kullanılarak bir çalışma yürütülmüştür. Daha önce de belirtildiği üzere, bazı ölçek çalışmaları (Al Zaben vd., 2015; Khodadady ve Dastgahian, 2020; Mahudin vd., 2016; Olufadi, 2017) ahlâklı bir birey olmayı dindarlığın göstergelerinden biri olarak ele almaktadır. Ancak bu çalışma, bu tür meseleler ile de/sekülerlik düzeyi arasındaki ilişkinin yüksek olmaması gerektiğini ileri sürmektedir. Bu doğrultuda, Türkçe geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları yapılmış olan (Sarıçam ve Erdemir, 2019) Sevgi Dolu Nezaket-Şefkat Ölçeği(Cho vd., 2018) kullanılmıştır. Ölçek üç alt boyuttan oluşmaktadır: benmerkezcilik, şefkat ve sevgi dolu nezaket.

Sekülerlik Ölçeği'nin bilinen gruplar geçerliğini değerlendirmek amacıyla ise, ilahiyat fakültesinde okuyan ya da bu fakülteden mezun olan bireylerin puanları ile ilahiyat fakültesi eğitimi almamış bireylerin puanlarını karşılaştırmak üzere bağımsız örneklem t-testleri uygulanmıştır. İlahiyat fakültesini tercih eden bireylerin genellikle daha az seküler yaşam

tarzlarına sahip olabilecekleri varsayımından hareketle, ilahiyat fakültesinde okuyan bireylerin diğer gruplara kıyasla daha az seküler olmalarının beklendiği yönünde bir hipotez kurulmuştur.

Yöntem

Bu çalışmada katılımcılar, uygun örnekleme yöntemi kullanılarak seçilmiştir. Beş farklı üniversiteden²⁶ akademisyenlerle iş birliği yapılarak, ilahiyat fakültesinde öğrenim gören ya da bu fakülteden mezun olan bireylere ulaşılmıştır. İlahiyat fakültesinde öğrenim görmeyenler için ise veri toplama süreci, üç üniversitede²⁷ sosyoloji ve uluslararası ilişkiler bölümlerinde öğrenim gören öğrenciler arasında yürütülmüştür. Ayrıca gönderi, başkalarıyla da paylaşılması rica edilerek araştırmacının WhatsApp gruplarında paylaşılmıştır.

Katılımcılar

Anketi tamamlayan 282 katılımcıdan altısı dikkat sorularını (“5 + 12 = ?” ve “Türkiye’nin başkenti neresidir”) yanlış yanıtladıkları için, ikisi ise 18 yaşın altında oldukları için veri setinden çıkarılmıştır. Geriye kalan 274 bireyin en genci 18, en yaşlısı ise 65 yaşındadır. Katılımcıların (n = 274) yaş ortalaması 27,17’dir ($\pm 9,074$). Örneklemin %67,8’ini kadınlar (n = 185), %32,1’ini erkekler (n = 88) ve %0,4’ünü (n = 1) cinsiyetini belirtmek istemeyenler oluşturmaktadır. Toplam örneklemin %60,2’si (n = 165) ilahiyat fakültesinde öğrenim gören ya da bu fakülteden mezun olan bireylerden oluşurken, kalan %39,8’i (n = 109) diğer eğitim geçmişlerine sahip bireylerden oluşmaktadır.

Veri Analizi ve Bulgular

Ayırt edici geçerliği değerlendirmek amacıyla, katılımcıların iki farklı ölçekten elde ettikleri puanlar arasında SPSS Statistics yazılımı kullanılarak Pearson korelasyon katsayıları hesaplanmıştır. Analiz sonuçları, Sekülerlik Ölçeği ile benmerkezcilik ($r = 0,16$, $p = 0,007$), şefkat ($r = 0,21$, $p < 0,001$) ve sevgi dolu nezaket ($r = 0,38$, $p < 0,001$) alt boyutları arasında düşük düzeyde korelasyonlar olduğunu göstermiştir. Bu doğrultuda, Sekülerlik Ölçeği’nin ayırt edici geçerliğe sahip olduğu sonucuna varılabilir. Bilinen gruplar geçerliğini değerlendirmek amacıyla, Sekülerlik Ölçeği toplam puanları açısından iki grubun (ilahiyat fakültesine kayıtlı olan ya da bu fakülteden mezun olanlar ile olmayanlar) ortalama puanlarını karşılaştırmak üzere Welch t-testi uygulanmıştır. Bulgular, ilahiyat fakültesinde öğrenim gören ya da bu fakülteden mezun olan bireylerden oluşan birinci grubun, herhangi bir ilahiyat fakültesi ile ilişkisi olmayan

²⁶ Aksaray Üniversitesi, Selçuk Üniversitesi, Siirt Üniversitesi, Amasya Üniversitesi, Çukurova Üniversitesi.

²⁷ Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi ve Aksaray Üniversitesi.

bireylere kıyasla daha az seküler olduğunu göstermektedir. Sonuçlar hem toplam puan için ($t(158,26) = 11,40, p < 0,001$) hem de ölçeğin alt boyutları için benzerdir: Günlük Yaşam ($t(177,74) = 11,80, p < 0,001$) ve İnanç ve İbadet ($t(137,59) = 9,52, p < 0,001$). Dolayısıyla, bu gruplar arasında beklenen farkın ortaya çıkması, Sekülerlik Ölçeği'nin bilinen gruplar geçerliğini desteklemektedir.

Tartışma

Temel olarak, ölçeğin güvenilirliğini ve geçerliğini test etmek amacıyla beş çalışma yürütülmüştür. Elde edilen bulgular, çalışmanın güçlü psikometrik özelliklere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak çalışmanın içeriği ve yapısıyla ilişkili olarak tartışılması gereken bazı noktalar bulunmaktadır. Doğaüstü anlatılara (halk inançları, astroloji ya da maneviyat gibi) ilişkin maddeler madde havuzuna dâhil edilmiş olmasına rağmen, bu maddelerin ölçeğe gir(e)mediği özellikle vurgulanmalıdır. Bunun temel nedenlerinden biri, kentleşme sonucunda meydana gelen değişim olarak belirtilebilir. Büyük ölçüde kırsal kültürde bulunan halk inançlarının, nüfusun %92'sinin artık kentlerde yaşadığı bir ülkede günlük yaşamda zayıflaması muhtemeldir (TÜİK, 2023). Astrolojiyle ilgili maddelerin ölçekte yer almaması ise astrolojinin günlük yaşamı şekillendiren yeterince güçlü bir dinamik olmamasıyla ilişkili olabilir. Buradaki iddia, astrolojiyle ilgilenen bireylerin sayısının az olduğu ya da insanların burçlarına meraklı olmadığı değildir. Aksine, özellikle astroloji ve burçlar günlük sohbetlerin konusu olmaya devam etmektedir. Ancak günlük yaşam pratiklerini belirli bir biçimde etkilemedikleri için, diğer maddeler kadar ayırt edici olmadıkları düşünülmektedir.

Benzer bir durum yeni dinî hareketler açısından da tartışılabilir. Yeni dinî hareketler ya da spiritüel eğilimler, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika merkezli sekülerleşme tartışmalarında sekülerleşme tezini çürütmek amacıyla kullanılmaktadır (Stark, 1999). Bu unsurlar, büyük çoğunluğu 1960'lardan sonra ortaya çıkan ve 1970'lerden itibaren ciddi ilgi görmeye başlayan, söylemlerinde coşkulu bir dinî, spiritüel ve felsefi yaşam tarzı vaat eden çeşitli akımlara işaret etmek için kullanılmaktadır (Barker, 1999). Bununla birlikte Türkiye, tek tanrılı dinlerin dışında ortaya çıkan ve geniş kitleleri ciddi biçimde etkileyen yeni bir dinî ya da spiritüel hareketin ortaya çıkışına tanıklık etmemiştir. Dolayısıyla, diğer doğaüstü konulara ilişkin maddelerin düşük ayırt edicilik düzeylerine sahip olmasının arkasında bu nedenlerin etkili olmuş olabileceği ileri sürülebilir.

Bu noktada şu soru sorulabilir: “Teorik çerçeve, İslam haricinde diğer doğaüstü öğretilerin de madde havuzunda olması gerektiğini iddia ediyordu. Ancak sadece İslam'la ilgili

maddeler ölçekte kaldılar. Bu durumda ölçeğin ‘sekülerlik’ değil de ‘dindarlık’ ölçeği olarak adlandırılması daha uygun olmaz mı?” Hayır, olmaz. Öncelikle eğer bu ölçek dindarlık ölçeği olarak adlandırılırsa, bu durumda ileriki yıllarda eğer halk inançları/astroloji/enerji çalışmaları gündelik yaşama daha fazla dokunur hale gelseler bile ismi “dindarlık” olan bir ölçeğin parçası haline gelemesler. Çünkü bu gibi konular sekülerlik tartışmalarının parçası olmalarına rağmen dindarlık tartışmalarının parçası değildirler. Hatta özellikle teologlar bu gibi alanların “gerçek” dindarlıkla ilgisi olmadığını defaatle vurgulamaktadırlar. Bir diğer konu ise, 205 maddeden oluşan madde havuzundaki diğer 180 madde, ölçeğin son hali olan 25 maddelik ölçek içerisinde yer almadıkları için gündelik yaşamı etkilemiyor ya da görünmez değillerdir. Yakın gelecekte toplumsal yapının farklılaşmasıyla birlikte yapılacak yeni çalışmalar bugün ayırtedicilikleri olmayan yeni maddelerin ön plana çıkmasına sebep olabilir.

Bu ölçeği diğer dindarlık ölçeklerinden ayıran temel özelliklerden biri, ölçeğin İslam’a yönelik özcü bir yaklaşımdan hareketle ortaya çıkmamış olmasıdır. Sekülerlik, zaman ve mekândan bağımsız bir kapsama sahip olmadığından, belirli bir dönem için sekülerlik biçiminde dâhil edilen herhangi bir davranış örüntüsü, aynı toplum için farklı bir zaman diliminde ayırt ediciliğini yitirebilir. Bu nedenle, İslam’ın ya da Kur’an’ın tekil bir yorumuna dayalı olarak üretilen ölçekler aslında tek bir İslam anlayışının var olduğunu iddia ederken, bu çalışmada geliştirilen ölçek, doğaüstü alanın toplumsal yaşam üzerindeki etkisi temelinde geliştirilmiştir.

Bu ölçeği diğer dindarlık ölçeklerinden ayıran bir diğer yön ise günlük yaşam boyutuna yaptığı vurgudur. Türkiye ya da Müslüman çoğunluğa sahip herhangi bir ülke söz konusu olduğunda, bireylerin eş seçimi, yemek kültürü, tatil algısı, çocuklarını gönderecekleri okulun seçimi, alkol tüketimi, evlilik öncesi cinselliğe yaklaşım, giyim pratikleri, faiz kullanımı gibi günlük yaşama ilişkin hususların ölçeğe dâhil edilmesi, bu çalışmada olduğu gibi, sekülerliğin daha derinlemesine incelenmesine imkân tanıyabilir. Günlük yaşam boyutuna yapılan bu güçlü vurgu, sekülerlik/sekülerleşme kavramlarının, doğaüstü alanın toplumsal yaşam üzerindeki etkisinin azalması şeklindeki tanımlarından kaynaklanmaktadır; bu durum, doğaüstünün bireylerin yaşamlarını tamamen terk etmesiyle aynı şey değildir. Bireyler, inançlarını sürdürürken bu inançların beraberinde getirdiği ritüel ve pratiklerden uzaklaşabilirler. Sekülerleşme ile din dışılık aynı şeye tekabül etmediği için, sekülerlik ölçeklerinde inancın varlığı/yokluğu en önemli ölçüt olmamalıdır. Ayrıca, dua etme oranı ya da sıklığı da temel belirleyici olarak kabul edilmemelidir. Bireyler sekülerleşirken inançlarını kaybetmek zorunda olmadıkları gibi; düzenli olarak kiliseye gidebilir, çocuklarını vaftiz ettirebilir, kalabalık ve

duygusal ortamlarda şükran gününü kutlayabilir, namaz kılabilir, oruç tutabilir, hacca gidebilir ve diğer dinî ritüelleri yerine getirebilirler. Görüldüğü üzere, doğaüstü bir güce ya da dine inanan ya da dinî yükümlülüklerini düzenli olarak yerine getiren bireylerin sekülerleşme tartışmalarının dışında bırakılması gerekmez. Bu nedenle, diğer inanç toplulukları için geliştirilecek sekülerlik ölçeklerinin, özellikle bu toplulukların günlük yaşam pratiklerine içeriden bilgi sahibi olan araştırmacılar tarafından geliştirilmesi gerekmektedir.

Son olarak, ölçeğin merkezine günlük yaşam ile doğaüstü alanın yerleştirilmiş olması, Cragun ve arkadaşlarının birçok dindarlık ölçeğinde karşılaştığı “bir buçuk namlulu (one-and-a-half barrelled) maddelerin” ölçüm açısından sorun oluşturmasını engellemektedir. Cragun vd., (2015) yaygın olarak kullanılan dindarlık ölçeklerinin, din dışı bireyler tarafından yanıtlanamayan “bir buçuk namlulu maddeler” içerdiğini haklı olarak ileri sürmektedir. Örneğin, “Kişisel dinî inançlarım benim için çok önemlidir” maddesi (Cohen vd., 2008), “katılımcıların dinî inançlara sahip olduğunu ve bu inançların katılımcılar için ya çok önemli, ya kısmen önemli ya da çok da önemli olmadığını varsaymaktadır.” (Cragun vd., 2015, s. 37). Ancak bu tür sorular, sekülerlik tartışmaları açısından daha az sorunludur. Bunun nedeni, sekülerlik ölçeğinde “kesinlikle katılmıyorum” seçeneğini işaretleyen hem inançlı hem de inançsız bireylerin, söz konusu maddeye ilişkin olarak seküler bir tutum sergilemiş olmalarıdır. Sekülerliğin ölçülmesi söz konusu olduğunda, “bir buçuk namlulu maddeler” sonuçlar açısından herhangi bir fark yaratmamaktadır.

Sınırlılıklar

Her şeyden önce, Sekülerlik Ölçeği’ne ilişkin tüm çalışmaların tek bir ülke içinde yürütüldüğü vurgulanmalıdır. Başka bir ifadeyle, ölçek kültürel ve coğrafi farklılıkları hesaba katamamıştır. Çalışmanın örneklemin ortaya koyduğu toplumsal alan ve bu toplumsal alanın bulunduğu mekânla sınırlı olduğu ifade edilmelidir. Uygulamada, bu beş çalışmanın tamamının geniş ölçekli ve kültürlerarası bir ortamda yürütülmesi, daha sağlam sonuçların elde edilmesine katkı sağlayabilirdi. İkinci olarak, yalnızca 170 uluslararası öğrenciye ulaşılabilmektedir ve bunlar eğitim amacıyla Türkiye’ye gelebilecek yeterli sosyoekonomik standartlara sahip bireylerdir. Dolayısıyla, günlük yaşam deneyimleri oldukça farklı olan birçok Müslüman çoğunluklu ülke (ve bu ülkelerde konuşulan diller) mevcut çalışmaya dâhil edilememiştir. Bu nedenle, bu ölçeğin diğer Müslüman çoğunluklu ülkelerde de kullanılıp kullanılmayacağı sorusu yanıtız kalmaktadır. Çalışmanın diğer Müslüman toplumlarda tekrarlanması, ölçeğin kültürlerarası gücünün daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayacaktır. Mevcut çalışmanın bir diğer sınırlılığı ise, Sekülerlik Ölçeği’nin Dini Bağlılık Envanteri–10 (Religious Commitment Inventory–10; RCI-

10) ile gösterdiği yüksek yakınsak geçerlidir. Çalışmanın kuramsal çerçevesi dikkate alındığında, bu sonuç şu anlama gelmektedir: Türkiye’de doğüstü alanın en önemli temsilcisi hâlen İslam’dır ve günlük yaşamı etkilemeye devam etmektedir. RCI-10 ölçeği yakından incelendiğinde, RCI-10’daki iki maddenin Sekülerlik Ölçeği ile benzerlik gösterdiği görülecektir.

Tablo: 6. IRC-10 ve Sekülerlik Ölçeği Benzer Maddeler			
IRC-10		Sekülerlik Ölçeği	
Madde 1	İnancım ile ilgili kitap ve dergileri sık sık okurum.	Madde 14	Dinî inancım ile ilgili yayınları (televizyon, gazete, radyo, sosyal medya grupları, YouTube ve benzeri) takip ederim.
Madde 2	Dini kurumuma maddi bağışta bulunurum.	Madde 62	Bir dernek veya vakfa bağış yapacak isem, onun dinî bir dernek veya vakıf olmasını tercih ederim.

Ancak IRC-10’un kalan 8 maddesi, mevcut çalışmanın dayandığı gerekçe nedeniyle madde havuzuna dahi dâhil edilmemiştir. Örneğin RCI-10’da yer alan 10. madde (Yerel dinî grubum hakkında iyi derecede bilgi sahibiyim ve bu grubun kararları üzerinde belli bir etkim vardır), 8. madde (Özel dinî düşünce ve tefekkür için zaman ayırmak benim için önemlidir) ya da 6. madde (Aynı dine mensup diğer kişilerle zaman geçirmekten hoşlanırım) sekülerlik tartışmaları açısından belirleyici değildir. Bunun nedeni, bireylerin çevrelerindeki dinî grup(lar)la herhangi bir etkileşim içinde olmaksızın da oldukça deseküler günlük yaşam pratikleri sergileyebilmeleridir. Benzer şekilde, dinî konular üzerine tefekkür etmek, bireyin günlük yaşam faaliyetlerinde dine geniş bir yer vereceği anlamına gelmeyebilir; ya da dinî konular üzerine tefekkür etmeksizin de son derece deseküler bir yaşam tarzı benimsenebilir. Öte yandan, bireyler dindaşlarıyla vakit geçirmeden de deseküler günlük yaşam pratiklerine sahip olabilirler. Ayrıca, özellikle Türkiye’deki Müslümanlar arasında tekfircilik oldukça yaygındır; yani birçok İslami grubun birbirini dindışı olmakla suçlaması Müslümanlar arasında oldukça yaygın bir durumdur. Bu nedenle, dindaşlarıyla vakit geçirmekten hoşlanan bireylerin, yaşamlarının diğer alanlarında da yüksek dinî hassasiyetlere sahip olmaları zorunlu değildir. Ancak iki ölçeğin kuramsal gerekçeleri farklılık göstermesine rağmen, yüksek yakınsak geçerlik nedeniyle makalemizin ideal olarak Sekülerlik Ölçeği’nin tartışmalara yordayıcı ya da açıklayıcı bir katkı sunduğunu gösteren ek bir çalışmayı da içermesi gerekirdi.

Bir diğer sınırlılık, AFA ve DFA’da elde edilen örneklem grupları arasındaki farklılıktır. AFA için ulaşılan 1.573 kişilik grubun tamamı üniversite öğrencilerinden oluşurken, DFA için ulaşılan 4.391 kişilik grup üniversite öğrencilerini, yetişkinleri ve üniversite eğitimi olmayan bireyleri de içermektedir. Daha sağlam bir çalışma için, AFA aşamasında da farklı

sosyoekonomik katmanlardan bireylerin dâhil edilmesi gerekirdi. Ancak, daha geniş bir kitleye ulaşma fikri çalışmanın ilerleyen aşamalarında ortaya çıktığı için bu durum hayata geçirilememiştir.

Metin, bu sınırlılıklar göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir.

UYGULAMA VE SONUÇ

Mevcut çalışma, Müslüman topluluklar söz konusu olduğunda genellikle ihmal edilmiş olan sekülerleşme tartışmalarına katkı sunmayı amaçlamaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, Müslümanlar arasındaki sekülerlik düzeyini ölçmek için kullanılacak, psikometrik açıdan sağlam ve hızlı uygulanabilir bir ölçek geliştirmektir. Ölçek toplam 25 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin 1. (m60) ve 13. (m10) maddeleri ters puanlanmıştır. Ölçek beşli Likert tipi bir derecelendirme sunduğundan, ölçekten alınabilecek en yüksek puan 125, en düşük puan ise 25'tir. Ölçekten elde edilen puanlar arttıkça, bu durum doğaüstü alanın bireylerin günlük yaşamları üzerindeki etkisinin daha fazla olduğu, yani bireylerin diğerlerine kıyasla daha deseküler oldukları şeklinde yorumlanmalıdır. Çalışmadan elde edilen puanlara dayanarak "ultra-seküler," "seküler," "karma kimlik," "deseküler" ve "ultra-deseküler" gibi kimlikler belirlemek hedeflenmiştir. Ancak bunun çalışmanın kuramsal çerçevesiyle uyumlu olmadığı düşünüldüğünden, herhangi bir puana dayalı olarak kimlik tanımlaması yapılmamıştır. Bunun nedeni, sekülerleşme tartışmaları açısından mutlak değerlerden ziyade, başkalarıyla ya da bireyin kendi geçmişiyle yapılan karşılaştırmaların gerekli olmasıdır. Dolayısıyla, örneğin bir bireyin ölçekten 95 puan aldığını ve bu puanın aslında onun "deseküler" bir kültüre ait olduğunu gösterdiğini varsayalım (95/25: 3,8). Ancak eğer ebeveynleri kendisinden daha yüksek puan almışsa ya da birey geçmişte aynı ölçekten 95'ten daha yüksek bir puan almışsa, günümüzde doğaüstü alan yaşamına büyük ölçüde müdahale ediyor olsa bile, geçmişe kıyasla daha seküler olduğunu söyleyebiliriz. Tam da bu nedenle, ölçek puanlarına dayanarak seküler/deseküler, ultra-seküler/ultra-deseküler gibi mutlak ifadeler kullanmak yerine, başkalarıyla ya da tarihsel bir dönemle karşılaştırma yapılırken "daha seküler" ya da "daha az seküler" gibi ifadelerin tercih edilmesinin daha uygun olacağını düşünüyorum.

Peki bu ölçek nerelerde kullanılabilir? Sekülerleşme tartışmaları 1960'lardan bu yana Hristiyan-merkezli literatüre hâkim olsa da, Müslüman çoğunluklu toplumlarda bu tartışmalar hâlen emekleme aşamasındadır. Bu nedenle, bu ölçeğin geliştirilmesindeki temel amaç, Müslümanlar arasındaki sekülerleşme tartışmalarını yeni bir düzeye taşımaktır. Özellikle kuşaklar arası karşılaştırmalar yapmak ya da Sekülerlik Ölçeği'ni kullanarak boylamsal

çalışmalar yürütmek, Müslüman dünyadaki sekülerleşme tartışmalarında eksik olan veri temelli çalışmaları ortaya çıkarmaya yardımcı olabilir. Buna ek olarak, (zorunlu ya da gönüllü olarak) göç etmiş, mülteci olmuş ya da başka ülkelerde yaşayan Müslümanların sekülerlik düzeyleri ve sekülerliğin izlediği yönelim, son derece değerli bir veri kaynağı olma potansiyeline sahiptir. Özellikle Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki Müslümanlar ile Orta Doğu ve Afrika'daki Müslümanlar arasında yapılacak karşılaştırmalar, birçok sosyal bilim tartışması açısından ufuk açıcı olabilir. Bununla birlikte, ölçeğin diğer dillere çevrilmesi sürecinde bazı hususların dikkate alınması gerekmektedir. Werner ve Campbell (1970)'ın da belirttiği üzere, kültürlerarası çalışmalarda çeviri öncesinde kültürel uygunluk, kültüre uygun terminoloji ya da ifadeler seçilerek sağlanmalıdır. Kültürel duyarsızlık ve dinî kültürel geleneklerin temel unsurlarının göz ardı edilmesi, sağlam bir çalışmanın yürütülmesini engelleyebilir (Hill, 2013). Bu nedenle, ölçeğin farklı dillere çevrilmesi sürecinde kültürel farklılıkların mutlaka dikkate alınması gerekmektedir.

Din sosyolojisinin yanı sıra, bu ölçek farklı sosyal bilim alanlarında da kullanılabilir. Ölçek, özellikle din psikolojisi ve sosyal psikoloji alanlarında yaygın biçimde kullanılma potansiyeline sahiptir. Sosyal bilimciler, dinin bireylerin yaşamları üzerindeki etkisini farklı olgular ve yaşam boyutları açısından kapsamlı biçimde incelemiş olsalar da, sekülerliğin bu değişkenler üzerindeki doğrudan olumlu ya da olumsuz etkisi büyük ölçüde göz ardı edilmiştir. Bu nedenle, literatür açısından dindarlık ölçekleri kullanılarak yapılan çalışmaların Sekülerlik Ölçeği kullanılarak da gerçekleştirilmesi önemli bir gerekliliktir. Ayrıca Sekülerlik Ölçeği, doğaüstü öğretilerin yaşamın farklı anlarında çeşitli davranış örüntüleriyle nasıl ilişkilendiğini anlamamıza da katkı sunma potansiyeline sahiptir. Dolayısıyla, sekülerliğin nasıl tezahür ettiğinin incelenmesi, bireylerin farklı bağlamlarda nasıl davrandıklarını betimleme, öngörme ve açıklama açısından yararlı olabilir. Bulgular, özellikle kadın hakları, çocuk hakları, toplumsal cinsiyet eşitliği ve hayvan hakları gibi evrensel ahlaki sorunlar üzerine önemli tartışmaları tetikleme potansiyeline sahiptir. Buna ek olarak, yaşam doyumu ile dindarlık arasındaki ilişkiye dair çok sayıda çalışma yapılmışken, Pöhls (2021)'ün de önerdiği üzere, yaşam doyumu ile sekülerleşme arasındaki ilişkinin incelenmesi, klasik araştırma çizgisinin gözden kaçırdığı noktaların daha ayrıntılı biçimde tartışılmasına imkân tanıyabilir.

Hem Batı toplumlarında hem de Müslüman toplumlarda sekülerlik çoğu zaman “dindarlığın basit bir yokluğu” olarak kodlanmış; seküler kültürlerde yaşayan bireylerin de kendilerine özgü değer sistemlerine sahip olabilecekleri ve sekülerliğin de kendine özgü ilkeleri ya da bir etik kodu olabileceği gerçeği ihmal edilmiştir. Son dönemde bazı çalışmalar (Coleman

III ve Jong, 2021; Uzarevic ve Coleman III, 2021) bu yaklaşıma karşı çıkararak, din dışı bireylerin de kendilerine özgü davranışlara, dünya görüşlerine ve değerlere sahip olduklarının kabul edilmesiyle çalışmaların yürütülmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Örneğin, Batı literatüründe din dışı bireyler arasında daha belirgin olduğu tespit edilen eşitlikçi/liberal değerler, genel zekâ, analitik düşünme, akıl yürütme becerileri, daha az dogmatik düşünme ve esnek düşünme olasılığı gibi özelliklerle sekülerlik arasındaki ilişkiye bakılması, Müslüman çoğunluklu ülkelerin de -bu araştırmacıların önerdiği gibi- Müslümanlara ilişkin verilerle bu tartışmalara katkı sunmasını mümkün kılabilir (Uzarevic ve Coleman III, 2021, s. 134).

Son olarak, bu çalışma 2020–2023 yılları arasında Türkiye’de yürütüldüğü için, ölçeğin maddeleri o dönemde ülkede en belirgin konuları kapsamaktadır. Bir davranış örüntüsünün sekülerlik tartışmaları içinde tanımlanabilmesi için, ortak bir geleneğe dayanması ve toplumsal değerleri ile pratikleri kapsayan ortak bir çevre tarafından tanımlanması gerekmektedir (Dawson, 1948). Bu değerler ve pratikler, ortaya çıktıkları mekân kadar zamanın ruhundan da etkilenmektedir. Dolayısıyla sekülerlik, zaman ve mekândan bağımsız bir kapsama sahip değildir. Başka bir ifadeyle, belirli bir döneme ve topluluğa ait desekülerlik biçiminde dâhil edilen bir davranış örüntüsü, aynı topluluk için bile farklı bir zaman diliminde desekülerliğin bir göstergesi olmaktan çıkabilir. Sekülerlik tartışmalarını bağlamdan, tarihten, günlük yaşamdan ve hâkim kültürden bağımsız biçimde yürütmek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle, özellikle sekülerlik ölçekleri geliştirilirken, bu ölçeklerin geliştirildiği zaman, mekân ve bağlama dikkat edilmelidir.

Son olarak, bu ölçeğin geçerlik ve güvenilirlik çalışmalarının farklı zamanlarda tekrarlanması ve daha da önemlisi, ilerleyen yıllarda (gerekli görülmesi hâlinde; örneğin sperm bankaları, babasız çocuk yetiştirme gibi) olası yeni maddelerle değerlendirilmesi gerekmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

Background and Aim

Over the past two decades, a growing body of research has suggested that daily life in Muslim-majority societies is increasingly experienced with diminished reference to the supernatural. Despite this empirical momentum, secularization research remains largely shaped by Western-Christian assumptions, both theoretically and methodologically. Existing measurement tools either focus narrowly on religiosity or adapt instruments developed for Christian populations, thereby overlooking culturally specific manifestations of secularity in Muslim contexts. This

study addresses this gap by developing a psychometrically robust Secularity Scale specifically designed for Muslim-majority societies. Departing from approaches that equate secularization with disbelief, the study conceptualizes secularization as a gradual decline in the social and individual influence of the supernatural sphere—including religion, religious-like structures, folk beliefs, and other transcendent teachings—particularly in shaping everyday practices. From this perspective, secularization concerns external behavioral patterns rather than internal faith commitments. Accordingly, individuals or societies may become secularized without necessarily losing belief. The primary aim of this research is to construct and validate a multidimensional scale capable of capturing both religious practices and everyday-life behaviors influenced by supernatural reference points.

Conceptual Framework

Classical secularization theories typically emphasize institutional religion, belief, and worship. However, such frameworks are insufficient for Muslim-majority societies, where Islam often permeates daily life far beyond ritual observance. Choices regarding clothing, friendships, sexuality, leisure, alcohol consumption, family formation, and social relations frequently remain normatively shaped by religious expectations. To account for this, the present study centers the concept of the “supernatural domain” rather than religion alone. This broader framing allows secularization to be examined across diverse cultural settings and avoids theological debates over “true religion.” Importantly, secularization is treated as a comparative process unfolding over time within a given society, not as an absolute condition or a cross-national ranking exercise. Based on this framework, secularity is operationalized through two core dimensions: Faith and Prayer, capturing conventional religious commitments and practices. Daily Life, assessing the extent to which supernatural teachings guide routine social behaviors. This dual structure reflects the argument that daily practices are indispensable for understanding secularization among Muslims.

Methodology

Scale development proceeded through five sequential studies involving six independent data collections.

Item Generation.

An initial pool of 205 items was created drawing on: (a) a theoretical model of secularization; (b) existing Muslim religiosity scales; (c) student-generated questions; and (d) expert input. Items emphasizing personal intentions, theological correctness, or religious knowledge were

excluded, as the focus was placed on observable behaviors and practices. Following expert review by 19 specialists from diverse disciplines, 83 items were retained.

Pilot Study.

A 90-item version was administered to 199 participants. Based on clarity and discrimination criteria, the scale was reduced to 65 items covering themes such as marriage, funerary practices, interest, headscarf, alcohol use, sexuality, folk beliefs, spirituality, and daily routines.

Exploratory Factor Analysis (Study 2).

EFA was conducted with 1,573 university students using oblique rotation. After iterative item elimination, a two-factor structure emerged, explaining 61% of the total variance. The first factor, Daily Life, comprised 26 items, while the second factor, Prayer and Faith, included 14 items.

Confirmatory Factor Analysis and Measurement Invariance (Study 3).

CFA was performed on a heterogeneous sample of 4,391 participants varying in age, education, residence, and nationality. Model fit indices indicated a satisfactory two-factor solution, resulting in a refined 25-item scale. Measurement invariance analyses demonstrated configural, metric, and scalar invariance across key demographic groups, supporting cross-population comparability.

Validity and Reliability (Studies 4–5).

Convergent validity was assessed through correlations with established religiosity measures. Test–retest reliability was evaluated across a six-week interval ($n = 555$ and $n = 138$). Discriminant validity and known-groups validity were examined in an additional sample ($n = 274$). Results indicated strong internal consistency, high temporal stability, and adequate discriminative power.

Results

The final Secularity Scale consists of 25 items distributed across two dimensions: Daily Life and Faith and Prayer. Both subscales demonstrated high internal reliability, and the overall instrument exhibited strong psychometric performance. Crucially, Daily Life emerged as the dominant explanatory factor, underscoring the importance of behavioral domains in assessing secularization among Muslims. Findings also support the theoretical claim that secularity does not necessarily coincide with atheism or religious abandonment. Many respondents maintained belief and ritual practice while simultaneously displaying secularized everyday behaviors.

Discussion and Implications

This study contributes to secularization research in three major ways. First, it provides a culturally grounded measurement tool that moves beyond Christian-centric models. Second, it empirically demonstrates that everyday practices are indispensable for understanding secularization in Muslim-majority societies. Third, it challenges the assumption that declining religiosity must accompany secularization. The scale enables researchers to examine how secularization manifests across diverse Muslim contexts and offers a framework for analyzing behavioral transformations related to gender norms, family life, consumption patterns, and moral regulation. It also facilitates comparative research without imposing Western theological categories. Future studies should replicate validity analyses in other Muslim-majority countries and periodically update item content to reflect emerging social practices. Longitudinal applications may further illuminate generational shifts in secularity.

KAYNAKÇA

- Abu Raiya, H., Pargament, K. I., Mahoney, A., ve Stein, C. (2008). A Psychological Measure of Islamic Religiousness: Development and Evidence for Reliability and Validity. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 18(4), 291-315. <https://doi.org/10.1080/10508610802229270>
- Aflakseir, A., ve Coleman, P. G. (2011). Initial Development of the Iranian Religious Coping Scale. *Journal of Muslim Mental Health*, 6(1), 44-61. <https://doi.org/10.3998/jmmh.10381607.0006.104>
- Akın, A., Altundağ, Y., ve Turan, M. (2015). Dini Bağlılık Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlanması. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 367-375.
- Al Zaben, F., Sehlo, M. G., Khalifa, D. A., ve Koenig, H. G. (2015). Test-Retest Reliability of the Muslim Religiosity Scale: Follow-Up to "Religious Involvement and Health among Dialysis Patients in Saudi Arabia." *Journal of Religion and Health*, 54(3), 1144-1147. <https://doi.org/0.1007/s10943-015-0025-6>
- Al-Ammar, F. K., Ahmed, I. H., ve Nordin, M. S. (2012). Moral Character of Muslim Personality: Scale Validation. *Journal of Education and Practice*, 3(16), 118-128.
- Albelaikhi, A. A. (1997). *Development of a Muslim Religiosity Scale* [PhD Thesis]. University of Rhode Island.
- Alghorani, M. A. (2008). Knowledge-Practice Measure of Islamic Religiosity (KPMIR): A Case of High School Muslim Students in the United States. *Journal of Muslim Mental Health*, 3(1), 25-36. <https://doi.org/10.1080/15564900802035169>
- Al-Huseeinı, M. (2016). Din ve Siyaset Bağlamında Tekfir [Takfir in the Context of Religion and Politics] [PhD Thesis]. University of Ankara.
- AlMarri, T. S., Oei, T. P., ve Al-Adawi, S. (2009). The Development of the Short Muslim Practice and Belief Scale. *Mental Health, Religion and Culture*, 12(5), 415-426. <https://doi.org/10.1080/13674670802637643>
- Alshehri, F., Kauser, S., ve Fotaki, M. (2019). Muslims' View of God as a Predictor of Ethical Behaviour in Organisations: Scale Development and Validation. *Journal of Business Ethics*, 158(4), 1009-1027. <https://doi.org/10.1007/s10551-017-3719-8>
- Amman, T. (2010). Ailenin Açık ve Örtük Sekülerleşmesinin Sosyolojik Analizi. M. F. Bayraktar (Ed.), *Aile ve Eğitim* (ss. 41-70). Ensar Neşr.
- Arabbarometer. (2019). *Arabs are Losing Faith in Religious Parties and Leaders*. <https://www.arabbarometer.org/2019/12/arabs-are-losing-faith-in-religious-parties-and-leaders/>
- Atay, T. (2012). *Din Hayattan Çıkar*. İletişim.
- Aydınalp, H. (2012). *Din Kurumu Üzerinde Sosyolojik Bir Araştırma: Gerede'de Dini Hayat*. Gerede Belediyesi Yayınları.
- Barker, E. (1999). New Religious Movements: Their Incidence and Significance. B. Wilson ve J. Cresswell (Eds.), *New Religious Movements: Challenge and Response* (ss. 15-32). Routledge.
- Bellah, R. N. (1991). *Beyond belief: Essays on religion in a post-traditionalist world*. Univ of California Press.

- Bentler, P. M., ve Bonett, D. G. (1980). Significance Tests and Goodness of Fit in the Analysis of Covariance Structures. *Psychological Bulletin*, 88(3), 588-606. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.88.3.588>
- Berger, P. (1997). Epistemological Modesty: An Interview with Peter Berger. *Christian Century*, 114(30), 972-975.
- Berger, P., Davie, G., ve Fokas, E. (2021). *Religious America, secular Europe?: A theme and variations*. Routledge.
- Bradley, D. F., Exline, J. J., Uzdavines, A., Stauner, N., ve Grubbs, J. B. (2018). The Reasons of Atheists and Agnostics for Nonbelief in God's Existence Scale: Development and Initial Validation. *Psychology of Religion and Spirituality*, 10(3), 263-275. <http://dx.doi.org/10.1037/rel0000199>
- Bruce, S. (2002). *God is dead: Secularization in the West*. Blackwell.
- Bruce, S. (2011a). Secularisation, church and popular religion. *The Journal of Ecclesiastical History*, 62(3), 543-561. <https://doi.org/10.1017/S0022046909992715>
- Bruce, S. (2011b). *Secularization: In Defence of an Unfashionable Theory*. Oxford University Press.
- Bruce, S., ve Voas, D. (2023). Secularization vindicated. *Religions*, 14(3), 301. <https://doi.org/10.3390/rel14030301>
- Burchardt, M., Wohlrab-Sahr, M., ve Middell, M. (2015). Multiple Secularities Beyond the West: An Introduction. *Multiple Secularities beyond the West: Religion and Modernity in the Global Age*, 1-15.
- Byrne, B. M. (2012). *A Primer of LISREL: Basic Applications and Programming for Confirmatory Factor Analytic Models*. Springer Science ve Business Media.
- Byrne, B. M. (2016). *Structural Equation Modeling with AMOS, Basic Concepts, Applications, and Programming* (Third Edition). Routledge.
- Campbell, D. T., ve Fiske, D. W. (1959). Convergent and Discriminant Validation by the Multitrait-Multimethod Matrix. *Psychological Bulletin*, 56(2), 81-105. <https://doi.org/10.1037/h0046016>
- Casanova, J. (1994). *Public Religions in the Modern World*. University of Chicago press.
- Cengiz, K., Küçükural, Ö., ve Gür, H. (2021). *Türkiye'de Spiritüel Arayışlar: Deizm, Yoga, Budizm, Meditasyon, Reiki, vb.. İletişim*.
- Chaves, M. (1994). Secularization as Declining Religious Authority. *Social Forces*, 72(3), 749-774. <https://doi.org/10.1093/sf/72.3.749>
- Cho, H., Noh, S., Park, S., Ryu, S., Misan, V., ve Lee, J.-S. (2018). The Development and Validation of the LovingKindness-Compassion Scale. *Personality and Individual Differences*, 124, 141-144. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.12.019>
- Churchill Jr, G. A. (1979). A Paradigm for Developing Better Measures of Marketing Constructs. *Journal of Marketing Research*, 16(1), 64-73. <https://doi.org/10.1177/002224377901600110>
- Cohen, A. B., Shariff, A. F., ve Hill, P. C. (2008). The Accessibility of Religious Beliefs. *Journal of Research in Personality*, 42(6), 1408-1417. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2008.06.001>

- Çokgezen, M. (2022). Can the State Make you More Religious? Evidence from Turkish Experience. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 61(2), 349-373. <https://doi.org/10.1111/jssr.12785>
- Coleman III, T. J., ve Jong, J. (2021). Counting the Nonreligious: A Critical Review of New Measures. A. L. Ai, P. Wink, R. F. Paloutzian, ve K. A. Harris (Eds.), *Assessing Spirituality in a Diverse World* (ss. 87–116). Springer Cham.
- Coştu, Y. (2009). Dine Normatif ve Popüler Yaklaşım: “Bir Dini Yönelim Ölçeği Denemesi.” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(15), 119-139.
- Cox, H. G., ve Swyngedouw, J. (2000). The Myth of the Twentieth Century: The Rise and Fall of Secularization. *Japanese Journal of Religious Studies*, 27(1/2), 1-13. <https://doi.org/10.2307/1386688>
- Cragun, R. T., Hammer, J. H., ve Nielsen, M. (2015). The Nonreligious–Nonspiritual Scale (NRNSS): Measuring Everything from Atheists to Zionists. *Secularism and Nonreligion*, 2(3), 36-53. <http://dx.doi.org/10.17582/journal.src/2015/2.3.36.53>
- Cutting, M., ve Walsh, M. (2008). Religiosity scales: What are we measuring in whom? *Archive for the Psychology of Religion*, 30(1), 137-154. <https://doi.org/10.1163/157361208X317006>
- Dali, N. R. S. M., Yousafzai, S., ve Hamid, H. A. (2019). Religiosity Scale Development. *Journal of Islamic Marketing*, 10(1), 227-248. <https://doi.org/DOI 10.1108/JIMA-11-2016-0087>
- Davie, G. (2002). *Is Europe an Exceptional Case?* Darton, Longman and Todd.
- Dawson, C. (1948). *Religion and Culture*. Sheed ve Ward.
- De Jong, G. F., Faulkner, J. E., ve Warland, R. H. (1976). Dimensions of religiosity reconsidered; Evidence from a cross-cultural study. *Social Forces*, 54(4), 866-889.
- DeVellis, R. F. (2012). *Scale Development, Theory and Applications* (Third Edition). SAGE.
- Demir, T. (2021). Seküler tutum Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik, Güvenirlik Çalışması. *Ağrı İslami İlimler Dergisi*, (9), 19-37.
- Dobbelaere, K. (1999). Towards an Integrated Perspective of the Processes Related to the Descriptive Concept of Secularization. *Sociology of Religion*, 60(3), 229-247. <https://doi.org/10.2307/3711935>
- Ekinci, F., ve Aydınalp, H. (2024). Geleneksel Dini Anlayışta Sekülerleşme Eğilim Ölçeği Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 18(37), 78-95.
- Ekinci, Y. (2022). *Kürt sekülerleşmesi*. İletişim.
- El-Menouar, Y. (2014). The Five Dimensions of Muslim Religiosity. Results of an Empirical Study. *Methods, Data, Analyses*, 8(1), 53-78. <https://doi.org/10.12758/mda.2014.003>
- Ertit, V. (2018). God is Dying in Turkey as well: Application of Decularization Theory to a Non-Christian Society. *Open Theology*, 4(1), 192-211.
- Ertit, V. (2019). *Sekülerleşme Teorisi*. Liberte.
- Francis, L. J., ve Stubbs, M. T. (1987). Measuring Attitudes Towards Christianity: From Childhood into Adulthood. *Personality and Individual Differences*, 8(5), 741-743. [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(87\)90075-4](https://doi.org/10.1016/0191-8869(87)90075-4)

- Glock, C. Y. (1962). On the Study of Religious Commitment. *Religious Education*, 57(4), 98-110. <https://doi.org/10.1080/003440862057S407>
- Gorsuch, R. L. (1990). Measurement in Psychology of Religion Revisited. *Journal of Psychology and Christianity*, 9(2), 82-92.
- Hadden, J. K. (1987). Toward Desacralizing Secularization Theory. *Social Forces*, 65(3), 587-611. <https://doi.org/10.1093/sf/65.3.587>
- Hadden, J. K. (1995). Religion and the Quest for Meaning and Order: Old Paradigms, New Realities. *Sociological Focus*, 28(1), 83-100. <https://doi.org/10.1080/00380237.1995.10571040>
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E., ve Tatham, R. (2006). *Multivariate Data Analysis*. NJ: Pearson Prentice Hall.
- Hassan, S. A., Abdullah, A. S., Ishak, N., ve Langgulong, H. (2008). Measuring the Unmeasurable: Maternal Piety Scales. *Pertanika Journal of Social Sciences ve Humanities*, 16(1), 95-105.
- Hervieu-Léger, D. (2000). *Religion as a Chain of Memory* (S. Lee, Tran.). Polity Press.
- Hill, P. C. (2013). Measurement Assessment and Issues in the Psychology of Religion and Spirituality. R. F. Paloutzian ve C. L. Parks (Eds.), *Handbook of the psychology of religion and spirituality* (2nd ed., ss. 48-74). Guilford Press.
- Hu, L., ve Bentler, P. M. (1999). Cutoff Criteria for Fit Indexes in Covariance Structure Analysis: Conventional Criteria Versus New Alternatives. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 6(1), 1-55. <https://doi.org/10.1080/10705519909540118>
- Jana-Masri, A., ve Priester, P. E. (2007). The Development and Validation of a Qur'an-Based Instrument to Assess Islamic Religiosity: The Religiosity of Islam Scale. *Journal of Muslim Mental Health*, 2(2), 177-188. <https://doi.org/10.1080/15564900701624436>
- Ji, C.-H. C., ve Ibrahim, Y. (2007). Islamic Doctrinal Orthodoxy and Religious Orientations: Scale Development and Validation. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 17(3), 189-208. <http://dx.doi.org/10.1080/10508610701402192>
- Kasselstrand, I., Zuckerman, P., ve Cragun, R. T. (2023). *Beyond Doubt: The Secularization of Society*. NYU Press.
- Khalaf, D. R., Hlais, S. A., Haddad, R. S., Mansour, C. M., Pelissolo, A. J., ve Naja, W. J. (2014). Developing and Testing an Original Arabic Religiosity Scale. *Middle East Current Psychiatry*, 21(2), 127-138. <https://doi.org/10.1097/01.XME.0000444753.76812.79>
- Khan, M. J. (2014). Construction of Muslim Religiosity Scale. *Islamic Studies*, 53(1/2), 67-81.
- Kharim, H. (2010). Measuring Religiosity in Consumer Research from Islamic Perspective. *International Journal of Marketing Studies*, 2, 166-179. <http://dx.doi.org/10.5539/ijms.v2n2p166>
- Khodadady, E., ve Dastgahian, B. S. (2020). A Scripture-Specific Religious Orientation Scale: Development and Validation. *J. Psychology and Mental Health Care.*, 10, 2637-8892. <https://doi.org/10.31579/2637-8892/050>
- Khodayarifard, M., Abdollahi, A., Akbari-Zardkhaneh, S., Afrooz, G., Rahiminezhad, A., Paknejad, M., Shokohi-Yekta, M., Ghobary, B., Azarbayejani, M., ve Brinthaupt, T.

- (2018). Abrahamic Religiosity Scale: Development and Initial Validation. *Mental Health, Religion ve Culture*, 21(9-10), 899-909. <https://doi.org/10.1080/13674676.2018.1434495>
- Kirman, M. A. (2005). *Din ve Sekülerleşme: Üniversite Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*. Karahan Kitabevi.
- Kline, P. (2014). *An Easy Guide to Factor Analysis*. Routledge.
- KONDA. (2018). 2008-2018 Toplumsal Değişim Raporu. <https://interaktif.konda.com.tr/tr/HayatTarzlari2018/#7thPage>
- Krauss, S. E., Hamzah, A. H., Suandi, T., Noah, S. M., Juhari, R., Manap, J. H., Mastor, K. A., Kassin, H., ve Mahmood, A. (2006). Exploring Regional Differences in Religiosity among Muslim Youth in Malaysia. *Review of Religious Research*, 47(3), 238-252.
- Krauss, S. E., Hamzah, A., ve Idris, F. (2007). Adaptation of a Muslim Religiosity Scale for Use with Four Different Faith Communities in Malaysia. *Review of Religious Research*, 49(2), 147-164.
- Lechner, F. J. (1991). The Case Against Secularization: A Rebuttal. *Social Forces*, 69(4), 1103-1119. <https://doi.org/10.1093/sf/69.4.1103>
- Levin, J., Bradshaw, M., Johnson, B. R., ve Stark, R. (2022). Are Religious “Nones” Really Not Religious?: Revisiting Glenn, Three Decades Later. *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*, 18(Article 7), 1-29.
- Long, D. D., ve Elghanemi, S. (1987). Religious Correlates of Fear of Death among Saudi Arabians. *Death Studies*, 11(2), 89-97. <https://doi.org/10.1080/07481188708252180>
- Luckmann, T. (1963). On Religion in Modern Society: Individual Consciousness, World View, Institution. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 2(2), 147-162. <https://doi.org/10.2307/1385066>
- Mahabeer, M., ve Bhana, K. (1984). The Relationship Between Religion, Religiosity and Death Anxiety among Indian Adolescents. *South African Journal of Psychology*, 14(1), 7-9. <http://dx.doi.org/10.1177/008124638401400102>
- Mahudin, N. D. M., Noor, N. M., Dzulkifli, M. A., ve Janon, N. S. (2016). Religiosity among Muslims: A Scale Development and Validation Study. *Makara Human Behavior Studies in Asia*, 20(2), 109-120. <https://doi.org/10.7454/mssh.v20i2.3492>
- Maleki, A., ve Arab, P. T. (2020). *Iranians' Attitudes Toward Religion: A 2020 Survey Report*. GAMAAN.
- Martin, D. (1965). Towards Eliminating the Concept of Secularization. J. Gould (Ed.), *Penguin Survey of the Social Sciences 1965* (ss. 169-182.). Penguin.
- Musa, A. Y. (2010). The Qur'anists. *Religion Compass*, 4(1), 12-21. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8171.2009.00189.x>
- Na'imah, T., ve Septiningsih, D. S. (2021). A Construct Validity on Islamic Religiosity Scale: A Study on Indonesian and Malaysian Students. *Technium Soc. Sci. J.*, 17, 268-275.
- Norris, P., ve Inglehart, R. (2011). *Sacred and secular: Religion and politics worldwide*. Cambridge University Press.
- Ok, Ü. (2016). The Ok-religious attitude scale (Islam): Introducing an instrument originated in Turkish for international use. *Journal of Beliefs ve Values*, 37(1), 55-67.

- Olufadi, Y. (2017). Muslim Daily Religiosity Assessment Scale (MUDRAS): A New Instrument for Muslim Religiosity Research and Practice. *Psychology of Religion and Spirituality*, 9(2), 165-179. <https://doi.org/10.1037/rel0000074>
- Oulali, I., Bos, H., van den Akker, A., Fukkink, R. G., Merry, M. S., ve Overbeek, G. (2019). Development and Validation of the Religious Collective Self-Esteem Scale for Children. *Psychology of Religion and Spirituality*, 11(3), 188-202. <https://doi.org/10.1037/rel0000145>
- Pöhls, K. (2021). A Complex Simplicity: The Relationship of Religiosity and Nonreligiosity to Life Satisfaction. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 60(3), 465-481. <https://doi.org/10.1111/jssr.12723>
- Quintana, S. M., ve Maxwell, S. E. (1999). Implications of Recent Developments in Structural Equation Modeling for Counseling Psychology. *The Counseling Psychologist*, 27(4), 485-527. <https://doi.org/10.1177/0011000099274002>
- Sahin, A., ve Francis, L. J. (2002). Assessing Attitude Toward Islam among Muslim Adolescents: The Psychometric Properties of the Sahin-Francis Scale. *Muslim Education Quarterly*, 19(4), 35-47.
- Salleh, M. S. (2012). Religiosity in Development: A Theoretical Construct of an Islamic-Based Development. *International Journal of Humanities and Social Science*, 2(14), 266-274.
- Sarıçam, H., ve Erdemir, N. (2019). Şefkat-Merhamet Ölçeği'nin İlk Psikometrik Bulguları. *3rd International Symposium of Education and Values*, 152-163.
- Saroglou, V. (2011). Believing, Bonding, Behaving, and Belonging: The Big Four Religious Dimensions and Cultural Variation. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 42(8), 1320-1340. <https://doi.org/10.1177/0022022111412267>
- Schnell, T. (2015). Dimensions of Secularity (DoS): An Open Inventory to Measure Facets of Secular Identities. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 25(4), 272-292. <https://doi.org/10.1080/10508619.2014.967541>
- Stark, R. (1999). Secularization, RIP. *Sociology of Religion*, 60(3), 249-273.
- Stark, R., ve Iannaccone, L. R. (1994). A Supply-Side Reinterpretation of the "Secularization" of Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33(3), 230-252. <https://doi.org/10.2307/1386688>
- Steup, M. (2011). Empiricism, metaphysics, and voluntarism. *Synthese*, 178(1), 19-26.
- Stolz, J. (2020). Secularization Theories in the Twenty-First Century: Ideas, Evidence, and Problems. Presidential Address. *Social Compass*, 67(2), 282-308. <https://doi.org/10.1177/003776862091732>
- Şengül, F. N., ve Aydınalp, H. (2022). Sekülerlik Ölçeği Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Maarif Mektepleri Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5(1), 25-37.
- Tabachnick, B. G., ve Fidell, L. S. (2007). *Using Multivariate Statistics* (Seventh Edition). Pearson.
- Taylor, C. (2007). *A Secular Age*. Harvard University Press.
- The Times of India. (2021, December 20). *Giant Rave Party in Saudi Arabia Pushes Kingdom's Changing Boundaries*. <https://124.im/1wfb7>
- TÜİK. (2023, Şubat 6). *Adrese dayalı nüfus kayıt sistemi sonuçları, 2022*. <https://t.ly/-vrW>

- Uzarevic, F., ve Coleman III, T. J. (2021). The Psychology of Nonbelievers. *Current Opinion in Psychology*, 40, 131-138. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2020.08.026>
- Van de Schoot, R., Lugtig, P., ve Hox, J. (2012). A Checklist for Testing Measurement Invariance. *European Journal of Developmental Psychology*, 9(4), 486-492. <https://doi.org/10.1080/17405629.2012.686740>
- Voas, D. (2020). Is the Secularization Research Programme Progressing? Debate on Jörg Stolz's Article on Secularization Theories in the 21st Century: Ideas, Evidence, and Problems. *Social Compass*, 67(2), 323-329. <https://doi.org/10.1177/0037768620917329>
- Voas, D., ve Chaves, M. (2016). Is the United States A Counterexample to the Secularization Thesis? *American Journal of Sociology*, 121(5), 1517-1556. <https://doi.org/10.1086/684202>
- Werner, O., ve Campbell, D. T. (1970). Translating, Working Through Interpreters, and the Problem of Decentering. R. Naroll ve R. Cohen (Eds.), *A Handbook of Method in Cultural Anthropology* (ss. 398-420). Natural History Press.
- Wilde, A., ve Joseph, S. (1997). Religiosity and Personality in a Moslem Context. *Personality and Individual Differences*, 23(5), 899-900. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(97\)00098-6](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(97)00098-6)
- Wilson, B. R. (1966). *Religion in Secular Society*. C. A. Watts.
- Worthington Jr, E. L., Wade, N. G., Hight, T. L., Ripley, J. S., McCullough, M. E., Berry, J. W., Schmitt, M. M., Berry, J. T., Bursley, K. H., ve O'Connor, L. (2003). The Religious Commitment Inventory-10: Development, Refinement, and Validation of a Brief Scale for Research and Counseling. *Journal of Counseling Psychology*, 50(1), 84-96. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.50.1.84>
- Yapıcı, A. (2006). Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi: Çukurova Üniversitesi Örneği. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(1), 66-116.
- Yoder, D. (1974). Toward a Definition of Folk Religion. *Western Folklore*, 33(1), 2-15. <https://doi.org/10.2307/1498248>

Makale Bilgileri/Article Information

<i>Etik Beyan:</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan edilir.	<i>Ethical Statement:</i>	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler veya kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.	<i>Conflict of Interest:</i>	The authors declare that declare no conflict of interest.
<i>Yazar Katkı Beyanı:</i>	Çalışmanın tamamı yazar tarafından oluşturulmuştur.	<i>Author Contribution Declaration:</i>	The entire study was created by the author.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır.	<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Yapay Zekâ Kullanımı:</i>	Bu çalışmada herhangi bir yapay zekâ tabanlı araç veya uygulama kullanılmamıştır.	<i>Use of Artificial Intelligence:</i>	This study did not utilize any artificial intelligence-based tools or applications.
<i>İntihal:</i>	Bu makalede intihal taraması yapılmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir. – İntihal.Net	<i>Plagiarism:</i>	This article has been scanned for plagiarism and it has been confirmed that it does not contain plagiarism. – İntihal.Net

Türkçe – Sekülerlik Ölçeği (25 Madde)

	Hiç uygun değil	Uygun değil	Biraz uygun	Uygun	Çok uygun
	1	2	3	4	5
Birinci Boyut (Gündelik Yaşam)					
1.					
2.					
3.					
4.					
5.					
6.					
7.					
8.					
9.					
10.					
11.					
12.					
13.					
14.					
15.					
İkinci Boyut (İnanç ve İbadet)					
16.					
17.					
18.					
19.					
20.					
21.					
22.					
23.					
24.					
25.					

*Ters Puanlanmış Maddeler

